

**İQLİM DƏYİŞİKLİYİ
VƏ
İNSAN HÜQUQLARI**
mövzusunda araşdırma-yazı işi

**“CLIMATE DEFENDERS”
KOMANDASI**

KOMANDA ÜZVLƏRİ:

1. Aqşin İSGƏNDƏRZADƏ
2. Mınarə RÜSTƏMZADƏ
3. Səyad ƏLƏKBƏROV
4. Ayxan İSGƏNDƏROV
5. Nihad MUSAYEV

MÖVZU ALTBAŞLIQLARI (müvafiq olaraq):

1. “İqlim dəyişikliyi səbəbindən məcburi yerdəyişmə”
2. “İqlim dəyişikliyinə sağlamlığa təsirləri”
3. “İqlim dəyişikliyinə həssas əhali qruplarına və gender bərabərliyinə təsiri”
4. “Korporativ məsuliyyət”
5. “Siyasət və idarəetmə”

MÜNDƏRİCAT

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ABREVIATURALAR.....	3
GİRİŞ	4
1. İQLİM DƏYİŞİKLİYİ SƏBƏBİNDƏN MƏCBURİ YERDƏYİSMƏ	5
2. İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN SAĞLAMLIĞA TƏSİRLƏRİ.....	11
İqlim dəyişikliyinə ictimai sağlamlıqla əlaqəli yaratdığı problemlər	11
Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər.....	13
Beynəlxalq sənəd və milli strategiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi.....	15
Təkliflər.....	15
3. İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN HƏSSAS ƏHALİ QRUPLARINA VƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNƏ TƏSİRİ	17
İqlim dəyişikliyinə gender bərabərliyinə və qadın hüquqlarına təsir istiqamətləri	17
İqlim dəyişikliyinə uşaq və gənclərə təsiri	18
İqlim dəyişikliyinə qocalara (ahıllara) təsiri.....	19
İqlim dəyişikliyinə əlilliyi olan şəxslərə təsiri.....	20
İqlim dəyişikliyinə həssas əhali qrupları və gender bərabərliyinə təsirinə qarşı beynəlxalq və milli səviyyədə mübarizə.....	21
Təkliflər.....	23
4. KORPORATİV MƏSULİYYƏT	24
Qlobal istiləşməni yaradan fəaliyyətlər	24
Beynəlxalq səviyyədə mübarizə	25
Korporativ-sosial məsuliyyət, dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı fəaliyyəti	26
Təkliflər.....	28
5. SİYASƏT VƏ İDARƏETMƏ.....	29
İqlim dəyişikliyinə anlayışı və insan hüquqlarına təsirinə başlıca istiqamətləri.....	29
Beynəlxalq, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin, xarici dövlətlərin və milli qanunvericilik təcrübəsi iqlim dəyişikliyinə təsirləri baxımından insan hüquqları aspekti.....	31
Təkliflər.....	34
NƏTİCƏ.....	37
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	38

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ABREVIATURALAR

ABŞ	–	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİHM	–	Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi
AR	–	Azərbaycan Respublikası
BMT	–	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
COP	–	Conference of Parties (Tərəflər Konfransı)
DİM	–	Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri
QHT	–	Qeyri-Hökumət Təşkilatı
NASA	–	National Aeronautics and Space Administration
UNESCO	–	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNFCCC	–	United Nations Climate Change Convention
UNICEF	–	United Nations International Children's Emergency Fund
ÜST	–	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

GİRİŞ

İqlim dəyişikliyi bəşəriyyətin üzləşdiyi ən böyük və ən təcili həll yolu gözləyən problemlərdən biri olaraq qalmaqda davam edir. İqlim dəyişikliyi bütün dünyada həm insanlara, həm digər canlılara, həm də təbiətin özünə ciddi təsirlərlə müşahidə olunan qlobal ekoloji problemdir. İstixana qazlarının emissiyasının artması, atmosferdəki karbon qazının miqdarının normadan hədsiz yüksəkliyi, okeanların temperaturunun artması və bunun nəticəsində qütblərdəki buzların əriməsi, iqlim modellərindəki dəyişikliklər milyonlarca insanın həyatını təhlükə altında qoyur. Bu fenomen yalnız ekosistemlər üçün deyil, eyni zamanda insan hüquqları üçün də böyük təsirə malikdir.

İnsan hüquqları şərəfli ömür sürmək üçün insanların ən əsas vasitəsidir, amma iqlim dəyişikliyi bu hüquqları pozan bir güc halına gəlmişdir. Məsələn, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi sahilələri ərazilərdə yaşayan minlərlə insanın məcburi şəkildə yerdəyişməsinə səbəb olur ki, bu da onların mülkiyyət hüquqlarını pozur. Eləcə də, iqlim dəyişikliyinə insan sağlamlığına neqativ təsiri də sağlamlıq hüququ və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilə bilər.

Uzun illər davam edən ekoloji çirklənmələrin qarşısının alınması üçün tədbirlər planının pərakəndə xarakter daşması, bir sıra dövlətlər və digər əlaqəli subyektlər tərəfindən həmin tədbirlər planının tələblərinin lazımi qaydada yerinə yetirilməməsi və ya ümumiyyətlə yerinə yetirilməməsi, eləcə də bəzi hallarda bu prosesin qarşısının alınması üçün təkliflərin məhz çirklənməyə səbəb olanlar tərəfindən verilməsi bəşəriyyəti böyük dilemma qarşısında qoymuşdur. Bu dilemmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ya insanlığın və canlı aləmin digər üzvlərinin mövcudluğunun davam edə bilməsi üçün müəyyən addımlar atılaraq, iqlim dəyişikliyi və ekoloji çirklənmənin qarşısı alınmalı; ya da hal-hazırkı vəziyyətlə barışaraq, bəşəriyyətin sonunun gəlməsi gözlənilməlidir.

Süni intellektə görə yaxın 50 il ərzində iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməzsə, bəşəriyyət qlobal temperatur artımı, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi, eksternal hava hadisələrinin tezliyi və şiddətinin artımı, ekosistem və biomüxtəliflik itkisi, kənd təsərrüfatı, qida təhlükəsizliyi və insan sağlamlığına mənfi təsir kimi nəticələrlə üzləşəcək. Halbuki, bu problemlərə səbəb ola biləcək amil – iqlim dəyişikliyi üçün görüləcək profilaktik tədbirlərə xərclənəcək vəsait, həmin problemlərin baş verməsi halında aradan qaldırılması üçün xərclənəcək vəsaitdən qat-qat azdır.

Hesab edirik ki, bu problemin həllində yalnız müəyyən dövlətlər və onların müvafiq qurumları deyil, eyni zamanda bütün komməriya və qeyri-komməriya subyektləri (hüquqi şəxslər), vətəndaş cəmiyyəti institutları və fiziki şəxslər həmfikir olmalıdır. Prinsipcə, “qlobal” nəticələrə səbəb olan şəraitin aradan qaldırılması, yalnız “qlobal” həmrəylik fonunda mümkün ola bilər.

Bu yazı işində komanda tərəfindən iqlim dəyişikliyi və insan hüquqları əlaqəli şəkildə müzakirə edilmiş, iqlim dəyişikliyinə insan hüquqlarına təsiri müxtəlif sahələrdə – gender bərabərliyi hüququ, komməriya subyektlərinin fəaliyyətinin, məcburi yerdəyişmə problemləri, sözügedən sahədə beynəlxalq, regional və milli çərçivədə dövlət siyasəti və qanunvericilik və s. şərh edilmişdir. Həmçinin beynəlxalq ictimaiyyətin iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə çərçivəsində öhdəliklərinin icrasında nə dərəcədə uğurlu olması və bu icraatların insan hüquqlarına müsbət və ya mənfi təsirləri barədə dəyərləndirmə aparılmışdır. Bu yazı işində “İqlim dəyişmələri haqqında” BMT-nin Çərçivə Konvensiyası (bundan sonra – UNFCCC), Kioto Protokolu və Paris Sazişi xüsusilə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

1. İQLİM DƏYİŞİKLİYİ SƏBƏBİNDƏN MƏCBURİ YERDƏYİŞMƏ

Günümüzdə iqlim dəyişiklikləri bütün qlobal ələmi narahat edən əsas problemlərdən biri hesab olunur. Məhz XVIII əsrdən başlayaraq sənayeləşmə dövrünə keçidlə əlaqədar olaraq Yer in atmosfer qatına atılan tullantıların, eləcə də parnik qazlarının miqyası genişlənmiş, xüsusən də XX əsr in ortalarından etibarən bu proses daha da sürətlənmişdir. İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər qrupunun son qiymətləndirmə hesabatına görə son 100 ildə Yer kürəsində orta temperatur 0,8 dərəcə artıb.¹

Bu bir reallıqdır ki, hər il dünyada milyonlarla insan zəlzələlər, dağıdıcı küləklər, daşqınlar, uzunmüddətli quraqlıq və ya sahil eroziyası səbəbindən öz yaşayış yerini tərk etmək məcburiyyətində qalır. Məhz iqlim dəyişikliyinə yol açdığı təbii fəlakətlərin, şübhəsiz, daxili yerdəyişmə və daxili miqrasiya üzərində böyük təsiri vardır.

Elə bu səbəbdən günümüzdə iqlim dəyişikliyinə yol açdığı mühüm problemlərdən biri də məcburi yerdəyişmə hallarıdır. Məcburi yerdəyişmə dedikdə, şəxsin təqiblər, silahlı münaqişə, ümumi zorakılıq, yaxud da insan hüquqlarının pozulması halları, eləcə də iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin deqradasiyası və ya təbii fəlakətlərin mənfi təsirləri nəticəsində olduğu ölkə ərazisindən və ya müəyyən regiondan başqa əraziyə yerdəyişməsi başa düşülür.²

Məcburi yerdəyişən şəxslərin hüquqi statusu ilə bağlı diqqətəlayiq məqamlardan biri həmin şəxsləri qəbul edən ölkə və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən onların statusunun tanınmasıdır. Bu baxımdan qanunvericiliyin də tələblərini nəzərə alaraq məcburi yerdəyişən şəxsləri iki qrupa ayırmaq olar: qaçqınlar və məcburi köçkünlər.

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, *qaçqın* – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir.³

Verilən anlayışı ümumi şəkildə təhlil etdikdə aydın olur ki, qaçqın üzləşdiyi təqiblərə görə başqa bir dövlətin ərazisindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə pənah gətirən şəxs olmaqla, həm də Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olmayan şəxsdir. Odur ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər qaçqın hesab edilir. Lakin anlayışla bağlı bir sıra məqamları da diqqətə çatdırmaq lazımdır. İlk növbədə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan anlayışda şəxsin qaçqınlığının səbəbi bilavasitə olaraq irqi, milli, dini əlamətlərinə, habelə sosial mənsubiyyəti və siyasi əqidəsinə görə məruz qaldığı təqiblərdir. Buradan belə bir mühakimə ortaya çıxır ki, iqlim dəyişikliyinə yol açdığı təbii fəlakətlər nəticəsində şəxsin yaşadığı ərazinin tamamilə məhv olması və insanın mövcudluğunu davam etdirilə bilməsi üçün əlverişsiz vəziyyətə düşməsi səbəbindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə gələcəyi təqdirdə həmin şəxsə qaçqın statusu verilməyəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Qaçqınların statusu haqqında” 1951-ci il tarixli Konvensiyada da “qaçqın” ifadəsinə, demək olar ki, eyni şəkildə anlayış verilmişdir. Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd edilir: Bu Konvensiyada “qaçqın” dedikdə elə bir şəxs nəzərdə tutulur ki, o: 1951-ci il yanvarın 1-dək baş vermiş hadisələr nəticəsində və irqi, dini əlamət, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyət və ya siyasi əqidə üzündən təqib qurbanı olmaq barədə tam əsaslı ehtiyatlara görə vətəndaşı olduğu ölkədən kənardadır və həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilmir və ya bu cür ehtiyatlar üzündən istifadə

¹ “İqlim dəyişmələri və Azərbaycan”, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, (<https://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>)

² “Forced displacement”, European Commission (https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/migration-and-forced-displacement/forced-displacement_en#:~:text=We%20refer%20to%20forced%20displacement,%2C%20environmental%20degradation%2C%20or%20disasters.)

³ “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/4757>)

etmək istəmir: və ya müəyyən vətəndaşlığı olmadan və həmin hadisələr nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalaraq bu cür ehtiyatlar üzündən oraya qayıda bilmir.⁴

Göründüyü kimi, Konvensiyanın müddəalarında da şəxslərin iqlim dəyişikliyinə təsirlənərək məcburi yerdəyişməsi nəzərdə tutulmamışdır. Ancaq müasir dövrün artan reallıqları ilə bərabər istər milli, istərsə də beynəlxalq qanunvericiliyin müddəalarının obyektiv gerçəkliyə uyğunlaşdırılması və zamanın tələblərinə cavab verməsi zərurətini də nəzərə alaraq yaxın gələcəkdə yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq və milli qanunvericilik aktlarına iqlim dəyişikliyi və onun yol açdığı fəsadlarla bağlı dəyişiklik edilməsi qaçınılmaz olacaqdır.

Hazırda isə qaçqın statusunda olan şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı bir sıra beynəlxalq aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, 17 dekabr 2018-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının üzv-dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, qaçqınlar, vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektor nümayəndələri, o cümlədən ixtisaslaşmış ekspertlərlə apardığı iki illik geniş məsləhətləşmələrdən sonra “Qaçqınlar haqqında” Qlobal Saziş təsdiq edilmişdir. Bu sazişin qəbul edilməsi beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan qaçqınlarla bağlı problemlərin davamlı həllinə nail oluna bilməyəcəyinin etirafı idi. Həmçinin sazişin qəbul edilməsi qaçqın statusu olan şəxslərlə yanaşı, həm də onları qəbul edən icmalar üçün faydalı olmaqla, beynəlxalq aləmin qaçqınlıq vəziyyətinə münasibətini dəyişdirmək üçün də unikal imkanlar yaratmışdır.⁵

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən səbəblərdən (münaqişələr, silahlı toqquşmalar, təbii fəlakətlər və s.) ölkə sərhədləri daxilində yerdəyişmə də məcburi yerdəyişmə hesab olunur və həmin şəxslər məcbur köçkün statusuna malik olurlar. Lakin qaçqınlardan fərqli olaraq, məcburi köçkünlərin beynəlxalq hüquqda xüsusi statusu yoxdur. Bununla belə, onlar digər vətəndaşlarla bərabər hüquqlardan istifadə edirlər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq qaçqınlar da Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarından istifadə edir, onlarla eyni vəzifələri daşıyırlar.⁶

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” AR Qanununa əsasən, məcburi köçkünə (ölkə daxilində köçürülmüş şəxsə) Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxs⁷ şəklində anlayış verilmişdir.

Həmçinin həmin Qanunda məcburi köçkün statusu olan şəxslər üçün müəyyən təminatlar da nəzərdə tutulmuşdur ki, bura həmin şəxslərin haqq ödəmədən müvəqqəti yaşayış yerinə getməsi və əmlakını aparması, müvəqqəti yaşayış yerində və xəstəxanalarda qocaların, uşaqların, əlilliyi olan şəxslərin, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslərin lazımi dərman vasitələri ilə təmin edilməsi və tibb yardımını alması, habelə təhsil alması, yaşayış məntəqələrində daimi yaşayan vətəndaşlarla eyni əsaslar üzrə qida məhsulları və sənaye malları alması, dövlətin təyin etdiyi birdəfəlik və digər yardımlardan yararlanması, xəstəlik, əlillik və ya ahıllıqla əlaqədar özünəqulluq qabiliyyəti, habelə şəxsə (ailəyə) qulluq və köməklik göstərə biləcək əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri olmayan pensiyaçıların və əlilliyi olan şəxslərin xüsusi sosial təminat müəssisələrində ilk növbədə yerləşdirilməsi⁸ və s. aiddir.

BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının məlumatına görə, 2023-cü ildə dünyada məcburi köçkünlərin sayı 110 milyonu keçmişdir ki, bu da indiyə qədər misli görünməmiş bir rəqəmdir.⁹

⁴ “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya

(https://www.migration.gov.az/content/pdf/5acb13dbbab6c_Qaqqınların%20statusu%20haqqında%20konvensiya.pdf)

⁵ “The Global Compact on Refugees” UNHCR – The UN Refugee Agency (<https://www.unhcr.org/about-unhcr/overview/global-compact-refugees>)

⁶ “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/4757>)

⁷ Yəni orada.

⁸ Yəni orada.

⁹ “Forced displacement”, European Commission (https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/migration-and-forced-displacement/forced-displacement_en#:~:text=We%20refer%20to%20forced%20displacement,%2C%20environmental%20degradation%2C%20or%20disasters.)

Təəssüf ki, iqlim dəyişikliyi səbəbindən yaşadıkları ərazini tərk edərək başqa ərazilərdə məskunlaşmaq məcburiyyətində qalan əhali qrupları müyyən çətinliklər və məhrumiyyətlərlə üz-üzə qalırlar.

Belə çətinliklərdən biri **təhsil hüququnun** təmin edilməsi ilə bağlıdır. Son onilliklərdə Cənub-Şərqi Avropa ekstremal iqlim fəlakətləri epizodları, bunun ardınca da kütləvi miqrasiya halları ilə üzləşib. İqlimdən təsirlənən insanların təhsil hüququnun həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə UNESCO Bosniya və Herseqovina, Moldova Respublikası və Serbiyada müqayisəli nümunə tədqiqatları aparıb. Bu araşdırmalara əsaslanaraq, hesabatda müəyyən edilib ki, təhsilə ən birbaşa maneələr məktəblərin infrastrukturuna vurulan ziyan, eləcə də iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar meydana gələn ekstremal daşqınlardan sonra məktəblərin bağlanmasıdır. Bundan əlavə, hesabatda bu ölkələrin iqlim dəyişikliyinə qarşı xüsusi zəiflikləri araşdırılıb. Məsələn, Moldova Respublikası iqlimlə bağlı dolanışıq itkiləri səbəbindən kənd təsərrüfatı və kənd əhalisi arasında yerdəyişmə ilə üzləşir. Eyni ilə, Bosniya və Herseqovina və Serbiyada qeyri-sabit mənzillərdə çoxlu sayda məcburi köçkünlər, qaçqınlar, sığınacaq axtaran şəxslər və miqrantlar var ki, davamlı daşqınlar gələcəkdə yerdəyişmə riskini artırır. Qaçqınlara və onların ehtiyaclarına cavab verən çox sayda əhatəli siyasət sənədləri olsa da, yalnız məcburi köçkünlərlə bağlı tədbirlərin sayı azdır. Daha bir problem ondan ibarətdir ki, iqlim dəyişikliyi nəticəsində tədqiq edilən ölkələrin heç birinin milli qanunvericiliyində məcburi köçkünlərə müvafiq status verilmir. İqlim səbəbindən köçkünlər milli çərçivələrdə siyasi cəhətdən görünməz olaraq qalırlar və nəticədə, real maneələrə baxmayaraq, bu qrupların təhsil hüququnu təmin edən strategiyalar mövcud deyil.¹⁰

Habelə, UNESCO-nun 2021-ci il üçün təhsildə iqlim dəyişikliyi problemlərinin həllinə dair hesabatına əsasən 100 ölkə üzrə aparılan sorğunun nəticəsində əldə olunan məlumatlar göstərir ki, təhsil planlarının və ya milli kurikulum sənədlərinin yalnız yarısı iqlim dəyişikliyinə istinad etmişdir.

Bundan əlavə, UNESCO və Education International tərəfindən həyata keçirilən sorğuda iştirak edən təhsilverənlərin 40 faizindən azı iqlim dəyişikliyinə fəsadları barədə məlumatlandırma bacarıqlarından əmin idi.

Bu məlumatların açıqlanması ilə bağlı UNESCO-nun Baş Direktoru Audrey Azuley bildirir ki, iqlim böhranı artıq uzaq gələcəyin təhlükəsi deyil, qlobal reallıqdır. Təhsilsiz həll yolu yoxdur. Hər bir təhsilalan iqlim dəyişikliyinə mahiyyətini dərk etməli və problemin həllində iştirak etmək imkanına malik olmalıdır. O, dövlətləri bu məqsədə nail olmaq üçün səfərbər olmağa çağırmışdır.¹¹

Bununla belə bir sıra ölkələr iqlim dəyişikliyi və təhsil məsələlərində əldə etdikləri nailiyyətlər sayəsində yaxşı təcrübənin formalaşmasına töhfə vermişlər. Məsələn, İtaliyada iqlim dəyişikliyinə istinad edən 100-dən çox qanun və qanunvericilik aktları mövcuddur. İqlim dəyişikliyi mövzusu təhsil kurikulumuna daxil edilmişdir və nəticədə təhsilalanlar “ekoloji cəhətdən davamlı davranışlar sərgiləməyə və şəxsi seçimlər etməyə” təşviq olunurlar.

İndoneziyada da son illərdə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı çoxlu sayda qanun və normativ qaydalar qəbul olunmuş və bu məsələ inkişaf planlarına daxil edilmişdir. Bundan əlavə, İndoneziyada 2013-cü ildə Milli Kurikulum Layihəsi yenilənmiş və bu Layihədə iqlim dəyişikliyi barədə sayıqlıq təhsilalanların əldə etməli olduqları əsas bilik və bacarıqların bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Cənubi Koreya Respublikası iqlim dəyişikliyi mövzusunun idarə edilməsi ilə bağlı bir sıra diqqətəlayiq təcrübə və təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Məsələn, 2020-ci ildə Cənubi Koreya Respublikasında əsas etibarlı ilə iqlim dəyişikliyi məsələlərinə fokuslanan Ekoloji Təhsil üzrə Üçüncü Baş Plan (2020) dərc edilmişdir. Bundan əlavə, Koreya Respublikasında 2007-ci ildən etibarən iqlim

¹⁰ “UNESCO iqlim dəyişikliyinə Cənub-Şərqi Avropada təhsil hüququna təsiri barədə tədqiqat aparıb”, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi

(https://azertag.az/xeber/unesco_iqlim_deyisikliyinin_cenub_serqi_avropada_tehsil_huququna_tesiri_barede_tedqiqat_aparib-2617265)

¹¹ “UNESCO Report on addressing climate change issues in education, 2021” | Higher Education and research for Sustainable Development (<https://www.iau-hesd.net/action/unesco-report-addressing-climate-change-issues-education-2021>)

dəyişikliyi üzrə təhsil məktəbəqədər təhsil səviyyəsi də daxil olmaqla bütün təhsil səviyyələrində Milli Kurikulum Layihələrinə inteqrasiya edilmişdir.¹²

Məcburi köçkün statusu olan şəxslərin təhsil hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı milli qanunvericiliyin əsasını “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında”, “Təhsil haqqında” AR Qanunları və bir sıra digər qanunvericilik aktları təşkil edir. Bu aktlar içərisində, xüsusən, “Təhsil haqqında” AR Qanunu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Həmin Qanunun 14.8-1–ci maddəsi ilə sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin təhsil haqqının dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslər sırasında valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, şəhid ailəsinin üzvləri, orqanizmin funksiyalarının 61-100 faiz pozulmasına görə, habelə 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etdiyinə görə “Müharibə veteranı” adı almış şəxslərlə yanaşı, dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alan “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” 21 may 1999-cu il tarixli AR Qanununa uyğun olaraq məcburi köçkün statusu olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, habelə dövlət, bələdiyyə və özəl peşə təhsili müəssisələrində təhsil alan köçürülmə günü ana bətnində olan uşaqlar da daxil olmaqla, uzaqlaşdırma və köçürmə zonalarından köçürülmüş uşaqlar və ya 18 yaşınadək yeniyetmələr¹³ də göstərilmişdir.

Həmçinin məcburi köçkün statusuna malik olan şəxslərin təhsil müəssisələrində ödənişli əsaslarla təhsil aldıkları müddət ərzində onların təhsil haqqının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməsinin “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq tənzimlənmə məsələsi bilavasitə olaraq “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” AR Qanununun 6-cı maddəsində də öz əksini tapmışdır.

İqlim dəyişikliyi səbəbindən qaçqın və ya məcburi köçkün statusu olan şəxslərin üzləşdikləri digər bir mühüm problem onların **əmək hüquqları** ilə bağlıdır. Belə ki, həmin şəxslər gözlənilməyən təbii fəlakətlər nəticəsində öz iradələrindən asılı olmadan yalnız yaşayış yerlərini tərk etmərlər, həmçinin təhsillərini yarıda qoymaq, iş yerlərini tək etmək, ümumiyyətlə, öyüşdikləri həyat tərzini, bütövlükdə, geridə qoyaraq onlar üçün yad olan başqa bir əraziyə köçmək və tamamilə yeni bir həyat tərzinə başlamaq məcburiyyətində qalırlar. Məhz bu səbəbdən iqlim dəyişikliyi nəticəsində öz yaşayış yerini dəyişməyə məcbur olan şəxslərə qarşı dövlət qayğısının göstərilməsi, onların işlə təmin edilməsi və ya əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasına dəstək göstərilməsi sosial müdafiə sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin prioritet məsələlərindən biri hesab olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamət üzrə dövlət siyasəti bir sıra qanunvericilik aktlarının müddəalarını əldə rəhbər tutmaqla həyata keçirilir ki, bu aktlar içərisində “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” AR Qanunu, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” AR Qanunu daha çox sosial müdafiəni prioritet götürərək qaçqın statusu almış şəxsin iş və ya yaşayış yeri əldə edənədək (3 aydan artıq olmayan müddətə) Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin qanunsuz miqrantların saxlanması mərkəzlərində könüllü yerləşdirilə bilməsi nəzərdə tutulur. Habelə Qanunun 17-ci maddəsinə uyğun olaraq müvəqqəti yaşayış yerindən daimi yaşayış və iş yerinə köçməsi ilə əlaqədar qaçqının və məcburi köçkünün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxsin) çəkdiyi xərclər ona müəyyənləşdirilmiş qaydada və məbləğdə ödənilir. Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən Dövlət Miqrasiya Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qaçqınlara və məcburi köçkünlərə (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərə) iş yeri seçməkdə kömək göstərilir. Bundan əlavə qaçqın statusunun verilməsi üçün vəsatət verən, qaçqın statusu almış və ya siyasi sığınacaq verilmiş əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan

¹² “Getting every school climate-ready: how countries are integrating climate change issues in education” | UNESCO (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379591>)

¹³ “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/18343>)

Respublikasının ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün iş icazəsinin alınması da tələb olunmur.¹⁴

Əmək Məcəlləsinin 48-ci maddəsinə müvafiq olaraq məcburi köçkün, onlara bərabər tutulan şəxs və ya qaçqın statusu olan şəxslərlə əmək müqaviləsinin əmək kitabçası təqdim edilmədən bağlanıla bilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Məcəllənin 66-cı maddəsinə görə bir vəzifədə (peşədə) 5 ildən az müddətdə çalışan məcburi köçkün və qaçqın statusu olan işçilərin attestasiyası keçirilmir. Bundan başqa Əmək Məcəlləsinin 78-ci maddəsinə əsasən ixtisar zamanı işçilərin ixtisasları (peşələri) və ya peşəkarlıq səviyyələri eyni olduqda məcburi köçkünlər, onlara bərabər tutulan şəxslər və qaçqın statusu olan şəxslərin işdə saxlanmağa üstünlük hüquqları vardır.¹⁵

Ayrı-ayrı qanunvericilik normaları ilə yanaşı, ölkə ərazisində iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılması (mitiqasiya) və bu təsirlərə uyğunlaşma (adaptasiya) strategiyalarının həyata keçirilməsi məqsədilə uzunmüddətli Dövlət Proqramları da qəbul edilmişdir ki, bura aşağıdakı proqramlar aiddir:

- “Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı” (21 oktyabr 2004-cü il)
- “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası (29 dekabr 2021-ci il)
- “2008 – 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” (25 avqust 2008-ci il)
- Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı (2004, 2009, 2014)
- “2008 – 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (15 sentyabr 2008-ci il)
- “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (06 dekabr 2016-cı il)
- Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün Respublika Prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası (NCCSD) yaradılmışdır.¹⁶

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, iqlim dəyişikliyi və onun yol açdığı mənfi nəticələr bu gün dövlətlərin sərhədlərini aşaraq qlobal miqyas almışdır. Məhz buna görə də iqlim dəyişikliyi fonunda məcburi yerdəyişmə zamanı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması bütün beynəlxalq birliyin hüquqi, sosial, iqtisadi, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlığını şərtləndirir.

Təkliflər:

Beynəlxalq əməkdaşlıqla yanaşı, problemin qloballığını nəzərə alsaq, milli səviyyədə tədbirlərin görülməsi də bir o qədər əhəmiyyətlidir:

- 1) İlk növbədə “qaçqın” anlayışı genişləndirilərək bura iqlim dəyişikliyi və onun yol açdığı fəlakətlərlə bağlı müddəə əlavə edilməlidir. Bu baxımdan “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” AR Qanununun anlayışlar adlanan 1-ci maddəsində qaçqın ifadəsinə verilən anlayışın mətnini bu formada redaktə etmək olar: *qaçqın* – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən, habelə təbii və texnogen fəlakətlər nəticəsində yaşadığı ərazinin tamamilə məhv olması və ya həmin ərazinin normal həyat şəratini davam etdirmək üçün əlverişsiz hesab olunması səbəbindən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir.

¹⁴ “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (<https://e-qanun.az/framework/4775>)

¹⁵ Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (<https://e-qanun.az/framework/46943>)

¹⁶ “*Iqlim dəyişmələri və Azərbaycan*”, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, (<https://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>)

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün tələbləri baxımından “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiyanın müvafiq maddəsinə də iqlim dəyişikliyi və onun fəsadları ilə bağlı əlavələrin edilməsi artıq zərurət halına gəlmişdir.

- 2) İqlim dəyişikliyi mövzusunun təhsil kurikulumlarına daxil edilməsi tendensiyası artıq geniş vüsət almışdır. Ölkəmizdə də bu istiqamətdə əməli addımlar atılmağa başlansa da, görülən tədbirlərin miqyasını genişləndirmək lazımdır. Xüsusən də, ibtidai təhsil kurikulumlarında iqlim dəyişikliyi mövzusunə kifayət qədər yer verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda mövcud kurikulumlarda bu məsələyə toxunulmasa da, yaxın gələcəkdə iqlim dəyişikliyi mövzusunda azyaşlıların sayıqlığının artırılması məqsədilə təhsil kurikulumlarına əlavələrin edilməsi, dolay yolla kiçik yaşlarından başlayaraq hər bir vətəndaşın iqlim dəyişikliyinə qarşı həssas yanaşması və bu barədə kifayət qədər məlumatlı olması baxımından həyati önəm daşıyır. Çünki iqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu fəlakətlər heç bir yaş fərqi qoymadan fəlakətlərdən əziyyət çəkmiş bütün əhəlinin həyat şəraitinə öz təsirini göstərir.
- 3) Vergi Məcəlləsinin 102.4.5-ci maddəsində məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin hər hansı maddəli işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəlirinin 100 manat məbləğində azaldılması¹⁷ nəzərdə tutulsa da, qaçqın statusu olan şəxslərlə bağlı hər hansı vergi güzəşti nəzərdə tutulmamışdır. Şəxsin qaçqın vəziyyətinə düşməsinin onun özündən asılı olmayan səbəblərdən baş verməsinin, habelə ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar sosial xarakterli proqramların həyata keçirilməsini nəzərə alsaq, Vergi Məcəlləsində qaçqın statusu olan şəxslər üçün müvəqqəti (məsələn, 3 il müddətinə) güzəştlərin nəzərdə tutulması, bu sahədə yaxşı təcübənin formalaşdırılması baxımından uğurlu bir addım hesab edilə bilər.

¹⁷ Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (<https://e-qanun.az/framework/46948>)

2. İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN SAĞLAMLIĞA TƏSİRLƏRİ

İqlim dəyişikliyinə neqativ təsirləri başqa sahələr kimi, ictimai sağlamlıq və qida təhlükəsizliyindən də yan keçməmişdir. Belə ki, iqlim dəyişikliyinə yaratdığı risklər ətraf mühitin, təbiətin ekoloji balansının pozulması, bundan irəli gələrək də insan sağlamlığının təhlükəyə məruz qalması və qida təhlükəsizliyi ilə bağlı qaydaların pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Bu problemlər nədən ibarətdir və onların yaranmasında hansı faktorlar rol oynayır? İqlim dəyişikliyinə ictimai sağlamlıq və qida təhlükəsizliyi ilə bağlı yol açdığı problemləri daha detallı təhlil edə bilmək üçün onu bir neçə hissəyə ayırmaq məqsəduyğun olar.

İqlim dəyişikliyinə ictimai sağlamlıqla əlaqəli yaratdığı problemlər

Havanın temperaturunun artması, havanın çirklənməsi. Bu problemlərdən başlıcası iqlim dəyişikliyi zamanı qlobal istiləşmə nəticəsində havanın temperaturunun artması ilə meydana gələn şiddətli hava dalğalarıdır. Havanın temperaturunun kəskin şəkildə artması insan sağlamlığının təhlükə ilə üzləşməsinə yol açır. Belə ki, 2020-ci qlobal orta temperaturun sənaye inqilabından əvvəlki dövrlə müqayisəsi zamanı hava temperaturunun 1,2°C artması müşahidə olunmuşdur.¹⁸

Sadə görünə də, havanın temperaturunun kəskin şəkildə artması insanların üzləşdiyi əsas problemlərdən biridir. Reallıq bundan ibarətdir ki, hər il normadan artıq istiləşmə insanların keyfiyyətli və sağlam yaşamaq hüququnu ciddi şəkildə məhdudlaşdırır. NASA-nın verdiyi məlumatlara əsasən, 2023-cü il növbəti illərdəki yay fəsilləri ilə müqayisədə 0,23°C artımla, 1950 – 1981-ci illər arasında isə orta yaydan 1,2°C daha isti olmaqla Yer kürəsinin ən isti yayı ünvanını almışdır.¹⁹

Təəssüf ki, iqlim dəyişikliyinə havaya təsiri bununla da bitmir. Karbon dioksid və digər zərərli qazların həcmində havada artması nəticəsində meydana gələn çirklənmə insanların ciddi sağlamlıq problemləri ilə üzləşməsinə gətirib çıxarır. Ən pisi isə budur ki, havada baş verən bu dəyişikliyin neqativ təsirləri insanların sağlamlığını pozmaqla yanaşı, onların ölümünə də səbəb olur. Məsələn, 2020-ci ildə ətraf mühitdə və havada baş verən çirklənmə nəticəsində 237000-i 5 yaşa qədər uşaq olmaqla, təqribən 3,2 milyon insanın ölümünə səbəb olmuşdur, ümumilikdə isə, bu göstərici hər il 6,7 milyon insanın sırf bu neqativ təsirlər səbəbindən həyatını itirməsi ilə nəticələnir.²⁰ Statistik göstəricilər vəziyyətin nə qədər vahiməli olduğunu göstərsə də, iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirləri cəmiyyətdə hökm sürməyə, insan hüquqlarını ciddi şəkildə pozmağa davam edir.

Su ehtiyatının azalması və su hövzələrinin çirklənməsi. Su həyatın davamlılığını, ekosistemin sağlamlığını, yalnız insan yox, bitki örtüyündən tutmuş bütün canlıların varlığını təmin edən əsas mənbə olmaqla yanaşı, təbiətin əvəzolunmaz elementlərindən biridir. Su cəmiyyətin ekoloji, iqtisadi, sosial və mədəni rifahının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Suyun səmərəli istifadəsi, bərpa, qorunması ilə birgə, onun keyfiyyətinin saxlanılması üçün də qlobal səviyyədə tədbirlər görülür. İqlim dəyişikliyi nəticəsində su hövzələrinin həcmində dəyişməsi, su ehtiyatının azalması bəşəriyyətin ciddi problemlərlə üzləşməsinə səbəbiyyət verir. Çünki su ehtiyatının azalması sadəcə insanların ondan istifadəsini məhdudlaşdırmaqla qalmır, eyni zamanda bu problem özünü əkin sahələrinin quruyaraq yararsız hala gəlməsi, bitki örtüyünün solması, bioçeşidliliyin azalması, suyun əsas xammal hesab olunduğu sənaye sahələrində fəaliyyətin dayandırılması kimi neqativ hallarda büruzə verir. Bütün canlı varlıqların əsas inkişaf dayağı olan, həyat mənbəyi adlandırdığımız bu təbii resursun tükənməsi bəşəriyyətin fəlakəti ola bilər. Son illərdə iqlim dəyişikliyinə təsiri ilə göllərdə əmələ gələn istiləşmə nəticəsində şirin su ekosistemlərinin tərkibində dəyişikliklər, o cümlədən fenoloji dəyişmələr baş vermiş, bununla yanaşı, istiləşmə göllərin səth qatında qida maddələrinin miqdarı və dərin qatlarda

¹⁸ “Global Surface Temperature” | NASA Global Climate Change. Climate Change: Vital Signs of the Planet (<https://climate.nasa.gov/vital-signs/global-temperature/?intent=121>)

¹⁹ “Effects” – NASA Science (<https://science.nasa.gov/climate-change/effects/>)

²⁰ World Health Organization: “Household air pollution” (https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/household-air-pollution-and-health?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw2ou2BhCCARIsANAwM2F_GwkH0hNXEJWVNA_7lhS71uh8A-Epj0eBshHZJ_Qpo2wXq_ZGgW0aAtx3EALw_wcB)

oksigenin həcmninin azalması müşahidə olunmuşdur.²¹ Suyun tərkibinin bu formada dəyişməsi onun keyfiyyət dərəcəsini də sözsüz ki, şübhə altına salır. Suyun yüksək temperaturu, yağıntılarının intensiv şəkildə artması nəticəsində su çirklənməsinin, o cümlədən çökmələri, qidaları, həll olmuş üzvi karbonu, patogenləri, pestisidləri, duz və istilik çirklənməsinin daha da şiddətlənəcəyi güman olunur. Nəticədə yosun çiçəklənmələri, bakterial və göbələk tərkibini artacaq, bu isə, öz növbəsində, ekosistemlərə, insan sağlamlığına və su sistemlərinin etibarlılığına mənfi təsir göstərəcəkdir.²² Temperaturun artması nəticəsində göllərdə suyun keyfiyyətini azalacağı ehtimal olunur, bu da termal sabilliyin artması ilə nəticələncək, oksigen konsentrasiyalarının azalmasına və çökmələrdən fosforun sərbəst buraxılmasının artmasına səbəb olacaq. Nümunə olaraq, Ontario gölünün bir körfəzində yayda onsuz da yüksək olan fosfor konsentrasiyaları su temperaturunun 3-4°C artması ilə iki dəfə artma ehtimalını göstərmək olar.²³ Ümumiyyətlə, su ehtiyatının azalması və su hövzələrinin çirklənməsi düşündüyümüzdən də ağır fəsadlarla sonlana bilər. Belə ki, su ehtiyatının azalması həyatın birdən çox sahəsində inkişafın dayanmasına, onun çirкли tərkibdə istifadəsi isə sağlamlığımızın gözlənilməyən səviyyədə pisləşməsinə səbəb ola bilər. Bütün tədbirlərə baxmayaraq, su problemi hələ də global səviyyədə öz aktuallığını qoruyur, DİM-in 6 nömrəli məqsədi olan “təmiz su və sanitariya suyun keyfiyyətinin bərpası və düzgün istifadəsi”ni nəzərdə tutan strategiyaların işlənilib hazırlanmasına istiqamət verir.

Xəstəlik və virusların yayılması. İqlim dəyişikliyinə ağır nəticələrindən biri də məhz virusların yayılması, yoluxucu xəstəliklərin qurbanlarının sayının artmasıdır. Təəssüf ki, belə viruslar sürətli yayılma xarakterinə malik olmaqla yanaşı, həm də bir çox hallarda həyatı təhlükə daşıyaraq insanların kütləvi ölümünə səbəb ola bilər. Maraqlısı isə odur ki, iqlimdə baş verən dəyişikliklər, ekosistemin pozulması yalnızca bu virusları yaratmır, eyni zamanda onların sürətlə yayılmasına şərait yaradır.

Heç bilirsiniz, dünyada nə qədər insan bu virusların qurbanı olub və bu xəstəliklər neçə insanın sağlamlığında bərpa oluna bilməyən problemlər yaradıb? Xəstəliklərin növünə, tarixinə, yayılma bölgələrinə və ən əsası onların yaranıb yayılmasına səbəb olan faktorlara görə bu statistik göstəricilər dəyişir. İqlim dəyişikliyi patogenlərin ortaya çıxmasına yaşayış mühitlərini və hava şəraitini dəyişdirərək təsir edir. Bundan əlavə, iqlim dəyişikliyi vektorlar vasitəsilə ötürülən xəstəliklərə də ciddi təsir göstərir, iqlim dəyişikliyi həşərat vektorlarının həyat dövrlərinə və inkubasiya müddətlərinə təsir edərək xəstəliklərin yayılma dinamikasını dəyişdirir. Vektorlar insanlar arasında və yaxud heyvanlardan insanlara yoluxucu patogenləri ötürülə bilən canlı orqanizmlərə deyilir. Vektor yoluxucu xəstəlik ağcaqanad, gənə və birə kimi qanlı qidalanan antropodlar tərəfindən insanlara və digər heyvanlara keçən infeksiya nəticəsində yaranan xəstəlikdir və bu xəstəliyə nümunə olaraq çikuqunya, malyariya, Lyme xəstəliyi, taun, tulyaremiya, Qərbi Nil virusu, zika virusu və s. göstərə bilərik.²⁴ İqlim dəyişikliyinə bu xəstəliklərin yayılmasındakı rolunu daha aydın başa düşmək üçün bir neçə fakta nəzər salaq:

- Bütün yoluxucu xəstəliklərin 17%-ni təşkil edən vektor xəstəliklər hər il təxminən 700.000 insanın ölümünə səbəb olur.²⁵
- Təhlükəlilik dərəcəsinə görə sətəlcəm və ishaldan sonra 3-cü yerdə duran malyariya (0-5 yaş uşaqlar arasında) 2016-cı ildə təxminən 300.000 uşağın ölümünə səbəb olmuşdur.²⁶

²¹ IPCC Technical Paper VI – “Climate Change and Water”, səhifə 36 (<https://archive.ipcc.ch/pdf/technical-papers/climate-change-water-en.pdf>)

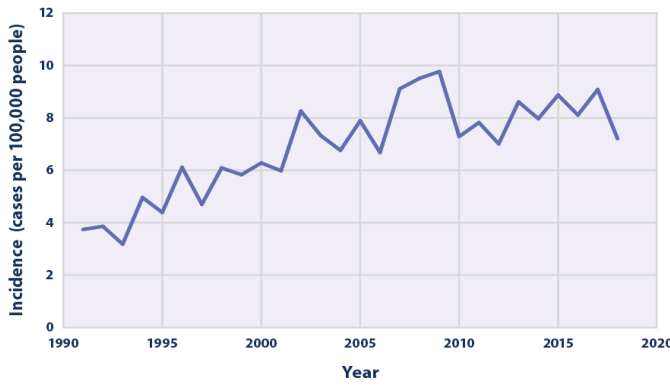
²² Yəne orada, səhifə 43

²³ Yəne orada, səhifə 44

²⁴ Department of Public Health – Acute Communicable Disease Control (<http://publichealth.lacounty.gov/acd/vector.htm>)

²⁵ World Health Organization: “Vector-borne diseases” (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/vector-borne-diseases>)

²⁶ UNICEF – “Ten things you didn't know about malaria” (<https://www.unicef.org/press-releases/ten-things-you-didnt-know-about-malaria>)

artıracağı proqnozlaşdırılır.²⁷

Qeyd etdiyimiz statistika, araşdırma və tədqiqatların nəticəsi, iqlim dəyişikliyinə xəstəlik və virusların artımında kəskin rol oynadığını müşahidə etməyə imkan verir. Təəssüf ki, iqlim dəyişikliyinə, yüksək temperaturun törətdiyi ağır fəsadlar bununla da yekunlaşmışdır. Bu xəstəliklər iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq yayılan xəstəliklərin sadəcə bir hissəsidir. Ekosistemdə baş verən köklü dəyişmələr bu xəstəliklərin də mutasiyaya uğrayıb yeni növlərinin ortaya çıxmasını qaçınılmaz edir.

Psixoloji sağlamlıq pozuntularının meydana gəlməsi. Bir çox hallarda psixoloji sağlamlığın əhəmiyyəti insanlar tərəfindən önəmsənilməsə belə, xüsusilə son dövrlərdə aparılan araşdırma və tədqiqatlar sayəsində psixoloji sağlamlığın həyatımızdakı vacib rolunu anlamaq mümkündür. Psixoloji sağlamlıqda hər hansı bir problemin yaranması fərdin gündəlik həyatında icra etdiyi ən adi işlərin belə məhsuldarlığını azaldır. Bu tip problemlərlə üzləşən insanlar həyatlarındakı heç nədən zövq ala bilmir və bir müddət sonra bu situasiya içərisindən çıxılmaz bir hal alır.

Bəs iqlim dəyişikliyi insanların psixoloji sağlamlığına necə təsir edir? İqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu fəlakətlər psixoloji sağlamlığa müxtəlif formalarda və fərqli səbəblərdən təsir edə bilər. Məsələn, iqlim dəyişikliyi ilə baş verən fəlakətlərin tezliyinin artması post-travmatik stress pozğunluğuna, uyğunlaşma pozğunluğuna, depressiyaya və başqa psixoloji pozuntuların tətiklənməsinə səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, istilik dalğaları insanların fiziki sağlamlığı ilə yanaşı psixoloji sağlamlığına da mənfi təsir edir. Həyatı üçün təhlükə yaradan vəziyyətlərə məruz qalan insanlar travma sonrası stress pozğunluğunun inkişaf etmə riski altındadırlar və bu inkişaf həyat keyfiyyətinin pozulması və əhəmiyyətli subyektiv sıxıntı ilə əlaqələndirilir.²⁸

Psixoloji sağlamlığa mənfi təsir göstərən amillərdən biri də, iqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu yerdəyişmələr, miqrasiya hallarıdır. Bu kimi hallar insanın psixoloji durumuna dolayı üsulla təsir edir. Belə ki, ekosistemin balansının pozulması ilə əmələ gələn daşqın, fəlakət, meşə yanğınları insanları öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edir və belə olduqda da, onlar iradələri xaricində olan bu vəziyyətin təzyiqi altına düşərək yeni mühitə adaptasiya olmaqda çətinlik çəkirlər. Beləliklə, miqrasiya və akkulturasiya halları insanlarda depressiya, narahatlıq kimi psixoloji durumların pozulmasını tətikləyir. Bir çox hallarda, cəmiyyətdə bu pozuntulara fərdin verdiyi yekun reaksiya təəssüf ki, intihar olur.

Qeyd edilən vəziyyətlərlə yanaşı, yüksək temperaturun artması ilə baş verən quraqlıq nəticəsində bir çox sahələrin fəaliyyəti dayanır, belə olduqda da, həmin sahədə çalışan insanlar işsizlik kimi hallarla üzləşdiyindən psixoloji cəhətdən təsirlənə bilərlər.

Göründüyü kimi, iqlim dəyişikliyinə fiziki sağlamlıqla birlikdə, psixoloji sağlamlığa mənfi təsirləri də az deyildir və bu göstərilənlərlə yekunlaşmışdır.

Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər

İqlimin dəyişməsinin əsas təsir istiqamətlərindən biri də məhz qida təhlükəsizliyinə yönəlmişdir. İqlimdə baş vermiş fəlakətlər, ekoloji sistemin pozulması, ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində

²⁷ *Climate change indicators: Lyme Disease | US EPA* (<https://www.epa.gov/climate-indicators/climate-change-indicators-lyme-disease#ref7>)

²⁸ Tan, H., Luo, Y., Wen, S., Liu, A., Li, S., Yang, T., & Sun, Z. "The effect of a disastrous flood on the quality of life in Dongting Lake area in China" – *Asia Pacific Journal of Public Health* (<https://doi.org/10.1177/101053950401600209>)

keyfiyyətli qidanın təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı təhlükə ilə üz-üzə qalmışdır. Bu fəlakətlər qida təhlükəsizliyi sahəsinə ümumi olaraq bir neçə istiqamətdə təsir göstərir. Təsirləri ayrı-ayrı təhlil etməklə, həm problem yaradan faktorlara daha detallı nəzər salmaq, həm də alternativ həll yolları fikirləşmək üçün daha çox məlumat toplamaq imkanı əldə etmiş olarıq:

Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması və torpağın keyfiyyətinin zəifləməsi. Qida çatışmazlığı və ya keyfiyyəti barədə danışarkən əvvəlcə bu situasiyanın yaranmasında rol oynayan hadisələrə nəzər yetirməliyik. İqlim dəyişikliyinə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı yol açdığı problemləri tapmaq üçün əvvəlcə qidanın yetişdirildiyi torpağın keyfiyyətinə və kənd təsərrüfatının mövcud inkişaf səviyyəsinə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, temperaturun yüksək dərəcəyə qalxması torpaqda aşınma və eroziyalara səbəb olduğundan torpağın məhsuldarlıq dərəcəsi, keyfiyyəti xeyli azalır. Təbii olaraq, bu da öz növbəsində torpaqda yetişdirilən məhsulların keyfiyyətini aşağı salır.

1930-cu illərdə ABŞ-da uzunmüddətli quraqlıq və yüksək temperatur nəticəsində baş verən “Dust Bowl” adlanan genişmiqyaslı torpaq eroziyası və toz fırtınaları torpağın keyfiyyətinin kəskin şəkildə zəifləməsi, böyük kənd təsərrüfatı məhsulları itkiləri və milyonlarla insanın yer dəyişməsinə səbəb olmuş və təxminən 2.5 milyon insan bu bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış, bu da ABŞ tarixində ən böyük daxili miqrasiya hadisələrindən biri kimi tarixə keçmişdir.²⁹

Bildiyimiz kimi, iqlimdə baş verən dəyişmələr nəticəsində ekstremal hadisələr (quraqlıq, fırtına, daşqın, yanğın və s.) baş verə bilər. Nəticədə, dağıntılar altında qalan təsərrüfat sahələri sektoru qida ilə təmin etməkdən aciz qalır. Eləcə də, uzun müddətli quraqlıq hadisəsi olduqda, kənd təsərrüfatı ərazilərində kütləvi məhsul itkisi ilə yanaşı, sözügedən sahə və ərazilərdə inkişafın dayanması da qaçınılmaz olur. Məsələn, 2011 – 2015-ci illər arasında Kaliforniyada baş verən 5 illik quraqlıq zamanı Kaliforniyanın San Joaquin Vadisinin qərb tərəfindəki yerli və hövzə hidrologiya təsirləri səbəbindən yaranan dayaz su səviyyələri olan ərazilər, yenidən kapilyar yüksəlmə nəticəsində duz yığılmasına səbəb olur. Normal şəraitdə, suvarma üçün istifadə olunan su kök zonasından duzları yuyub aparsa da, quraqlıq şəraitində suyun mövcudluğunun azalması səbəbindən suvarma üçün yerüstü suyun məhdud və ya heç olmaması, ərazinin böyük bir hissəsinin istifadəsiz qalmasına səbəb olur.³⁰

Məhsul keyfiyyətinin düşməsi və qida ilə bağlı xəstəliklərin yayılması. Son illərdə xüsusilə iqlim dəyişikliyinə yaratdığı risklər təsərrüfatdan əldə olunan məhsulun keyfiyyətini sual altında qoymaqla yanaşı, qida vasitəsilə insanlar arasında yayılan çoxsaylı xəstəliklərin sayını artırır. Məhsulun keyfiyyəti onun böyümə dövrünə və müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə müəyyən olunur. Məsələn, iqlim dəyişikliyi nəticəsində artan istilik və azalan su təchizatı pomidorların likopen və C vitamini kimi qida maddələrinin miqdarını azaldır³¹, yüksək temperatur kələm və brokoli kimi tərəvəzlərdə vitamin C və digər antioksidantların səviyyəsini azaldaraq tərəvəzin qida dəyərini aşağı sala bilər³². Eyni zamanda, temperaturun artması üzümün fenolik tərkibini dəyişir, şəkər konsentrasiyasını artırır, lakin turşuluğunu azalda bilər ki, bu da üzümün dadını dəyişir, hansı ki, üzümün keyfiyyətindəki bu dəyişikliklər öz mənfi təsirini şərabçılıq sahəsində də göstərir.³³

Keyfiyyətin düşməsi ilə yanaşı, qidaların yaydığı xəstəliklər də diqqətə alınmalı məqamlar sırasında durur. Avropa Xəstəliklərin Qarşısının Alınması və Nəzarət Mərkəzi (ECDC) tərəfindən aparılan araşdırmaya əsasən müəyyən olunmuşdur ki, hər 1°C temperatur artımı salmonella infeksiyalarının yayılma riskini təxminən 5 – 10% artırır.³⁴ Bundan əlavə, dəniz səviyyəsinin artması və dəniz suyu temperaturunun yüksəlməsi vibrio bakteriyaları kimi su orqanizmlərinin çoxalmasına səbəb ola bilər, hansı ki, bu infeksiyalar çiy və ya düzgün bişirilməmiş dəniz məhsulları vasitəsilə ötürülür.

²⁹ Worster, D. (1979). *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s*. Oxford University Press

³⁰ European Journal of Soil Science – “Climate change impacts on soil salinity in agricultural areas” səhifə 10 (https://www.ars.usda.gov/arsuserfiles/20361500/pdf_pubs/P2682.pdf)

³¹ Journal of Agricultural and Food Chemistry

³² Chromosome Doubling of Microspore – Derived Plants from Cabbage (*Brassica oleracea* var. *capitata* L.) and Broccoli (*Brassica oleracea* var. *italica* L.). *Frontiers in Plant Science* (<https://doi.org/10.3389/fpls.2015.01118>)

³³ Pajović-Šćepanović, R., Wendelin, S., Forneck, A., & Eder, R. (2019). Suitability of flavan-3-ol analysis to differentiate grapes from Vranac, Kratošija and Cabernet Sauvignon (*Vitis vinifera* L.) grown in Montenegro. *Australian Journal of Grape and Wine Research* (<https://doi.org/10.1111/ajgw.12406>)

³⁴ European Centre for Disease Prevention and Control (<https://www.ecdc.europa.eu/en>)

Qeyd etmək lazımdır ki, dəniz suyunun temperaturu 1°C artdıqda vibrio infeksiyaları təxminən 8% artır.³⁵

İqlim dəyişikliyinə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı vurduğu ziyan, təəssüf ki, bunlarla nə əhatələnir, nə də yekunlaşır. Bu prosesin fəsadları daha uzun çəkir və bir çox insanın zərər görməsinə səbəb olur. Məsələn, ekstremal hadisələr nəticəsində əkin sahələrinin məhv olması qida təchizatının zəifləməsinə, bu da bazarlarda süni qiymət artımına səbəb olur.

Beynəlxalq sənəd və milli strategiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Mütləq ki, iqlim dəyişikliyi haqqında beynəlxalq sənədlərdən danışarkən BMT-nin “İqlim dəyişmələri üzrə” Çərçivə Konvensiyasını vurğulamaq lazımdır. Bu sənədin əsas məqsədi ölkələrin istixana qazlarının emissiyasını azaltmağa yönələn əməkdaşlığını təşviq etmək olmuşdur. Onun əsasında imzalanmış Kioto protokolu və 2015-ci ildə qəbul edilən Paris Sazişi də iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əhəmiyyətli rola malikdir. Bəs bu sənədlər həqiqətən də effektivdirmi və ya onların tətbiqi hazırda aktualdır? Əlbəttə ki, bu suala hər bir ölkənin statistik göstəricilərini ayrıca nəzərə alaraq fərqli cavab vermək olar. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu tip beynəlxalq sənədlərin uğurlu nəticə alması tərəfdaş dövlətlərin sənədləri effektiv formada tətbiq etmə dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Effektiv nəticə əldə etmək üçün isə, dövlətlər bu sənədlərdə göstərilən, özlərinin də ratifikasiya etdikləri qaydaları milli qanunvericiliyə inteqrasiyasını təmin edərək, mövzu barədə strategiyalar müəyyən etməlidirlər. Qafqazda yaşıl enerji sahəsində lider dövlətlərdən olmağı planlayan Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki fəaliyyətinin son illərdə göstəriciləri xeyli ürəkaçan olmuşdur. Belə ki, qanunvericilikdə və sosial sahədə iqlim dəyişikliyinə geniş yer verən Azərbaycanın həm də bu il iqlim dəyişmələri üzrə ən əhəmiyyətli beynəlxalq konfrans olan COP29-a ev sahibliyi etməsi də məhz bu səyin nümunəsidir. Ölkəmizdə iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli məsələlər Konstitusiyada, Su, Torpaq və Meşə Məcəlləsində və müxtəlif qanunlarda əhatəli göstərilmişdir. Bu paraqrafda danışdığımız mövzu ilə əlaqəli olaraq ictimai sağlamlıqla bağlı məsələləri özündə əks etdirən “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” (1997) və qida təhlükəsizliyinə yönəlmiş “Qida təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını (2018) vurğulamaq yerinə düşər. Bunlarla yanaşı, 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının “İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə üzrə Milli strategiya və Fəaliyyət planı” qəbul edilmişdir.

Bu mövzuda danışarkən BMT-in DİM-in rolunu da qeyd etmək lazımdır. 2030-cu ilə qədər ölkələrdə yoxsulluğun aradan qaldırılması, bərabərsizliyin azaldılması, sosial rifahın təmin edilməsini, ətraf mühitin qorunmasını hədəfləyən DİM-in 13 nömrəli prinsipi xüsusilə iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə yönəlmişdir. Bütün bu məlumatlara nəzər yetirdikdə, dövlətlərin bu məsələ ilə bağlı cəhdlərini aydın şəkildə görmək olur. Amma ümumi vəziyyətə nəzər yetirdiyimiz zaman gözlənilən nəticələri ala bilmədiyimiz də təəssüf ki, acı reallıqdır. Məhz bu problemdən qorunmaq məqsədilə beynəlxalq səviyyədə diskussiyalar aparılmalı, məsələyə hüquqi aspektdən də yanaşıaraq qiymət verilməli, ümumməcburi xarakter daşıyan sənədlər qəbul edilməlidir, sonra isə dövlətlər öz növbələrində həmin beynəlxalq sənədlər əsasında ölkələrindəki problemə fokuslanaraq tədbir görməli, hər şeydən öncə isə, effektiv həll strategiyalarını özündə ehtiva edən yol xəritəsini izləməlidirlər.

Təkliflər

İqlim dəyişikliyinə üzərində təsirini azaltmağın əsas yollarından biri də məhz effektiv nəticə əldə edə biləcəyimiz təklifləri irəli sürmək və mövcud ideyalar üzərində işləməkdir. Bu paraqrafa danışdığımız mövzuları nəzərə alaraq, aşağıda bir neçə təklif irəli sürürük:

Yağış sularının toplanması və istifadəsi. İqlim dəyişikliyinə ən böyük təsirlərdən biri də birbaşa olaraq suya yönəlmişdir, burada biz, həm su ehtiyatının azalması həm də suyun çirklənməsi təhlükəsi ilə üzləşirik. Xüsusilə son dövrlərdə, bir çox dənizlərin su səviyyəsinin azalması, göllərin quruması sudan qənaətlə istifadəni labüd qılmışdır. Məhz buna görə də, bu sahədə atılan biləcək addımlar sırasında yağış sularının xüsusi texnika vasitəsilə toplanıb kənd təsərrüfatında istifadə edilməsi həm real olaraq icrası mümkün olan, həm də hədəf qoyulan nəticəyə yaxınlaşmağa uyğun olan bir seçim olacaqdır. Yağış sularının toplanaraq istifadəsi suyun düzgün istifadəsinə, kənd təsərrüfatında istifadə olunması isə quraqlıq nəticəsində zədələnmiş torpağın məhsuldarlığının bərpaasına kömək edəcəkdir.

³⁵ Centers for Disease Control and Prevention (<https://www.cdc.gov/>)

Bunun üçün əkin yerlərində, geniş ərazilərdə xüsusi qurğu və avadanlıqlar quraşdırılmalı, toplanmış su təsərrüfat sakinlərinin istifadəsinə verilməlidir. Lakin effektiv nəticəyə çatmaq üçün davamlılıq təmin edilməlidir. Bunun üçün də vahid sistem yaradılaraq bütün kəndlərdə bu təklifin icrası həyata keçirilməlidir.

Ağıllı kənd və şəhər layihəsi. Bildiyimiz kimi, günümüzdə texnologiya sahəsi xeyli inkişaf etmişdir. Texnologiyanın kənd təsərrüfatına inteqrasiyasını təşkil etməklə biz bu üstünlükdən qida təhlükəsizliyi problemini həll etmək üçün istifadə edə bilərik. Təklif bundan ibarətdir ki, ağıllı kənd və şəhərlər yaradılan vahid mərkəzin göstərişi ilə idarə olunsun, dron kimi qurğularla mütəmadi izlənsin, blokçeyn sistemi tətbiq olunsun. Blokçeyn bloklar zənciri şəklində qurulmuş verilənlər bazasından ibarətdir, hər bir blokun tərkibində əvvəlki və sonrakı blok haqqında məlumat var.³⁶ Bu sistem vasitəsilə məhsulların inkişaf prosesi və keyfiyyəti barədə daha rahat və şəffaf məlumat əldə etmək mümkün olacaq. Bunlarla yanaşı, yeni növ bitkilərin yetişdirilməsi, gübrələrin hazırlanması da bu layihənin uğurlu nəticəsinə rəvac verə bilər.

Maarifləndirmə kompaniyasına QHT-lərin cəlb olunması. Cəmiyyət üçün aktual mövzularda layihələr həyata keçirən QHT-lərin təsir gücünü iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün də istifadə etmək çox yaxşı bir addım olar. Çünki layihə nə qədər faydalı olursa olsun, əsas məsələ insanların ona necə yanaşmasıdır. Buna görə də iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirləri daha kütləvi sürətdə yayılmalı, mübarizə prosesinə daha çox şəxs cəlb olunmalıdır. Bunun da ən yaxşı yolu müxtəlif məqsədlər uğruna QHT-lərdə toplanmış insanlar vasitəsilə icra etməkdir. Bildiyimiz kimi, ictimai birliklərin dəqiq missiya və məqsədləri olur, lakin, nəzərə almalıyıq ki, iqlim hamımızın məsələsidir və heç birimiz ona biganə yanaşa bilmərik. Məhz bunu nəzərə alaraq təklif olunur ki, bütün QHT-lər bu maarifləndirmə kampaniyasına aktiv şəkildə cəlb olunsun və bu proses xüsusi yaradılmış təşəbbüs qrupu tərəfindən izlənilsin.

³⁶ “Blokçeyn texnologiyasından istifadə etməyin 10 ən maraqlı yolu” (<https://itstep.az/blog/10-most-interesting-ways-to-use-blockchain-technology>)

3. İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN HƏSSAS ƏHALİ QRUPLARINA VƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNƏ TƏSİRİ

Dünyada iqlim dəyişikliyi məsələsi gün keçdikcə aktuallaşır. İqlim dəyişikliyi sadəcə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı problemləri dərinləşdirmir, eyni zamanda insan hüquqları ilə bağlı məsələləri də təhdid altına alır. Ələlxüsus, qadınlar iqlim dəyişikliyi kimi ciddi fenomenin riskləri nəticəsində ayrılmaz hüquq və azadlıqlardan məhrum olmaq ehtimalı ilə üzləşirlər. BMT-nin Baş Katibi Antonio Quterreşin də 2019-cu ildə “Qadınlar, Sülh və Təhlükəsizliklə bağlı məruzəsi”ndə qeyd etdiyi kimi, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin deqradasiyası qadınlara qeyri-mütənasib şəkildə təsir edən kompleks fəvqəladə halların sayını artırmaq üçün hazırdır. Buna görə də, iqlim dəyişikliyi və münafişə arasındakı əlaqələri gender baxımından təhlil etmək və bu sahədə konkret, təxirəsalınmaz tədbirlər görmək üçün təcili zərurət var. Bundan əlavə iqlim dəyişikliyinə gender bərabərliyinə təsiri ilə bağlı ən yaxşı xülasələrdən birini də Uqanda iqlim fəali və “Dirçəliş Hərəkatı”nın təsisçisi Vanessa Nakate verir: “İqlim dəyişikliyi təkcə daşqınlara və fəlakətlərə səbəb olmur, bir çox qızların arzuları da məhv olur... İqlim dəyişikliyi sosial məsələdir, gender məsələsidir”.³⁷ Məsələn, 1991-ci ildə Banqladəşdə Qorki siklonunun daşqınlarla bağlı təsirlərindən ölənlər arasında 140,000 nəfər arasında qadınlar kişiləri 14:1 nisbətində üstələmişdi.³⁸ Gender bərabərliyi və qadınların azadlığı olmadan iqlim dəyişikliyi və ətraf mühit fəlakətləri ilə bağlı risklərlə mübarizə aparmaq mümkün deyil. Bu, BMT-nin Qadınların vəziyyəti üzrə Komissiyasının (UN CSW) qeydləridir.

İqlim dəyişikliyinə gender bərabərliyinə və qadın hüquqlarına təsir istiqamətləri

İqlim dəyişikliyinə gender bərabərliyinə və qadın hüquqlarına təsiri bir sıra istiqamətlərdə özünü büruzə verir.

İqlim dəyişikliyi nəticəsində ölkələrin iqtisadiyyatlarında köklü dəyişikliklər olur. Beləliklə, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda artan gəlir bərabərsizliyi iqlim dəyişikliyi və davam edən siyasi durğunluq kontekstində aşağı gəlirli qadınların üzləşdiyi həssaslığa artırır.

Qadınlar iqlim dəyişikliyinə daha həssasdırlar, çünki onlar təbii sərvətlərdən asılıdır və bu cür sərvətlərin onlara əlçatımlılıqda və həmin sərvətlərə nəzarət zamanı qadınlar struktural bərabərsizliyə məruz qalırlar. İqlim fəvqəladə vəziyyəti əsasən torpağa, resurslara və ya özlərini qorumaq üçün vasitələrə məhdud çıxışı olanlara daha çox təsir göstərəcəyi ehtimal olunur. Qlobal miqyasda, çalışan qadınların 39%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində işləyir, lakin kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahiblərinin yalnız 14%-i qadınlardır.³⁹

Qadınların gün keçdikcə çoxalan ekoloji təhlükələrin (quraqlıq, yanğın və daşqınlar) qurbanı olma ehtimalı daha yüksəkdir və onlar didərgin düşmüş şəxslərin 75%-dən çoxunu təşkil edirlər. Sosial və iqtisadi adətlər və normalar iqlimlə bağlı hadisələrin ümumi təsirlərini gücləndirməyə meyillidir.

Qadınlar iqlim dəyişikliyi ilə bağlı qanunvericiliyin hazırlanmasında az təmsil olunurlar. Onların taleyi üçün bu dərəcədə əhəmiyyətli olan məsələnin qanunvericilik bazasında aktiv formada hüquqlarını qorumaq onlar üçün zəruridir. Qadınların eyni zamanda qərarvericilik mexanizmlərində də təmsilçiliyi olduqca aşağıdır. İqlim Dəyişikliyi üzrə BMT Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC), Kioto Protokolu və Paris Sazişi çərçivəsində qərar qəbul etmə vəzifələrinin 67%-i kişilər tərəfindən tutulur.⁴⁰ Düzdür, qadınların iqlimlə bağlı yerli hərəkatlarda rolu artır və BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) kimi bir sıra ətraf mühitlə bağlı BMT proseslərində gender bərabərliyinə yaxınlaşma müşahidə olunur. Bununla belə, qadınlar həm dövlət, həm də özəl sektorda maliyyə, səhiyyə,

³⁷ “Gender equality: Women’s rights in review 25 years after Beijing”, UN Women– Headquarters (<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Womens-rights-in-review-en.pdf>)

³⁸ “Gender & climate change”, The World Bank Group (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/274081468183862921/pdf/658420REPLACEMENT00Box374367B00PUBLIC0.pdf>)

³⁹ “Gender equality: Women’s rights in review 25 years after Beijing”, UN Women – Headquarters (<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Womens-rights-in-review-en.pdf>)

⁴⁰ Yəni orada.

enerji və nəqliyyat kimi iqlim dəyişikliyinə əsas təsir edən sahələrdə rəsmi qərar qəbul etmə prosesində kifayət qədər təmsil olunmurlar.⁴¹

Qadınların məişət zorakılığına məruz qalması faktlarını artıran amillərdən biri də iqlim dəyişikliyi. Yəni, iqlim böhranının gətirdiyi iqtisadi problemlərlə ilə yanaşı, məcburi köçkünlük və məcburi miqrasiya, yoxsulluq və təhlükəsizlik məsələləri də qadınlara qeyri-mütənəib təsir göstərəcək, o cümlədən onların zorakılıq və sui-istifadəyə daha çox məruz qalması ilə nəticələnəcək.⁴² İqlim dəyişikliyi bütün dünyada münəqişələrə səbəb olduğundan, qadınlar münəqişə ilə bağlı cinsi zorakılıq, insan alveri, erkən nikahları və zorakılığın digər formaları daxil olmaqla, gender əsaslı zorakılığın bütün formalarına qarşı artan həssaslıqla üzləşirlər. BMT-nin “Qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə üzrə Xüsusi Məruzəçi”si iqlim dəyişikliyinə bu halların artmasına səbəb ola biləcəyini vurğulamışdır.

İqlim dəyişikliyi qadınların reproduktiv sağlamlığına da mənfi təsir göstərir. İqlim dəyişikliyindən qaynaqlanan resurs qıtlığı (məsələn, su və qida təhlükəsizliyi) ilə cinsi-reproduktiv sağlamlıq (CRS) nəticələri (məsələn, HIIV və cinsi yolla keçən infeksiyalar) bir-biri ilə əlaqəlidir. Ekstremal hava hadisələri, məsələn, quraqlıq və infrastruktur eroziyası, CRS xidmətlərinə çıxışı məhdudlaşdırır; erkən cinsi debütə, mövsüm müddətindəki dəyişikliklər səbəbindən infeksiya xəstəliklərinə (məsələn, malyariya) daha çox yayılmasına və miqrasiya ilə bağlı cinsi zorakılıq və istismar hallarına gətirib çıxara bilər.⁴³ Nəticədə, DİM-in 3 nömrəli prinsipi (sağlamlıq və rifah) qorunmamış qalır. İqlim böhranları dərinləşdikcə qadınların mənfi reproduktiv sağlamlıq nəticələrindən əlavə olaraq, növbəti 25 il ərzində təxminən 158 milyon qadını yoxsulluğa sürükləmək ehtimalı var.⁴⁴

Qadınların təhsil hüququndan məhrum olması da bəzən iqlim dəyişikliyi ilə bağlı olur. İqlim dəyişikliyi nəticəsində dünyanın bəzi yerlərində quraqlıq faktlarının qeydə alınması fonunda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ailələrin iqtisadi vəziyyəti xeyli pisləşir. Bu isə DİM-in 1 nömrəli prinsipinə (yoxsulluğa son) ziddir. Beləliklə, onlar iqtisadi problemlər ucbatından qızlarının təhsil almasından imtina etməyə məcbur olurlar. Bu, onların gələcəkdə iqtisadi asılılıqda qalmalarına və gender bərabərsizliyinin dərinləşməsinə səbəb olur. UNESCO-nun məlumatlarına görə, dünya miqyasında iqlim dəyişikliyi səbəbindən milyonlarla qız təhsilini davam etdirə bilmir. Bu, həmçinin DİM-in 4 nömrəli prinsipi (keyfiyyətli təhsil) üçün də arzuolunmaz haldır.

DİM-in 6 nömrəli prinsipi olan “içməli su və sanitariya” da iqlim dəyişikliyi sayəsində təhlükə altındadır. Su qıtlığı və təchizat pozuntuları əsasən qadınlara təsir edir, çünki onlar su tapmaq üçün uzun məsafələr qət etməli və ya saatlarla növbədə dayanmalıdırlar. Nəticədə, qadınlar təhsil, istirahət və ya dolanışqı əldə etmək kimi digər vacib fəaliyyətlərdən məhrum olurlar. Buna görə də, bütün qadınların dayanıqlılığını gücləndirmək üçün gender perspektivinə əsaslanan su və sanitariya xidmətləri və infrastrukturlarının təmin edilməsi vacibdir.

İqlim dəyişikliyi sadəcə qadınların hüquqlarına və gender bərabərliyinə mənfi təsir etmir, eyni zamanda onun digər həssas əhali qrupları üzərində də mənfi təsirləri mövcuddur. Uşaqlar, əlilliyi olan şəxslər və qocalar bu qəbildən olan əhali qruplarındandır.

İqlim dəyişikliyinə uşaq və gənclərə təsiri

İqlim dəyişikliyi dünya uşaqları və gənclərinin üzləşdiyi ən böyük təhlükələrdəndir. İqlim dəyişikliyi onların sağlamlığı, qidalanması, təhsili və gələcəyi və digər zəruri ehtiyacları üzərində böyük təhlükələr yaradır.

İqlim dəyişikliyi nəticəsində yaranmış su qıtlığı və suyun keyfiyyətinin azalması ishal kimi xəstəliklərin patogen vəziyyətinin müalicəsini çətinləşdirir, bu məsələ əksərən 5 yaşından aşağı olan

⁴¹ *Gender and the environment* (https://www.oecd-ilibrary.org/environment/gender-and-the-environment_3d32ca39-en;jsessionid=V4HFZfybMyU2Gkxc_bEJ9vb-1ZAWZ-5M6k7yULK_ip-10-240-5-175)

⁴² “Gender equality: Women’s rights in review 25 years after Beijing”, UN Women – Headquarters (<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Womens-rights-in-review-en.pdf>)

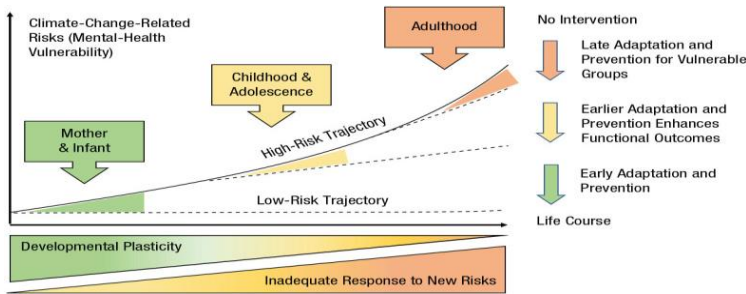
⁴³ Burns, P. A., & Mutunga, C. Addressing the impact of climate change on sexual and reproductive health among adolescent girls and young women in Low- and Middle-Income countries. *Global Health Science and Practice* (<https://doi.org/10.9745/ghsp-d-23-00374>)

⁴⁴ *Global Gender Gap Report 2024*. World Economic Forum (<https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/>)

uşaqlar üçün problemdir.⁴⁵ Uşaqlar hər kiloqram bədən çəkisi üçün böyüklərə nisbətdə daha çox suya ehtiyac duyurlar. Günümüzdə iqlim dəyişikliyi səbəbilə təhlükəsiz su mənbələri azalır və ya məhv olur. Bu səbəbdən, insanlar digər tövsiyə olunmayan su mənbələrindən istifadə etməyə məcbur olurlar. Bu da özlüyündə xolera kimi ciddi və müalicəsi çətin xəstəliklər yaradır.⁴⁶

Bəhs etdiyimiz iqlim dəyişikliyi sadəcə su kimi həyati məsələlərdə özünü büruzə vermir, eyni zamanda iqlim dəyişikliyinə gətirdiyi fəsadlar səbəbindən uşaqılıq dönmündə qidalanmada ciddi zəiflik müşahidə olunur. ÜST-ün hesablamalarına əsasən, iqlim dəyişikliyi səbəbilə 2030 – 2050-ci illər arasında hər il təxminən 250.000 əlavə ölüm baş verəcək. Bu ölümlər, əsasən, qocalar və uşaqlar arasında müşahidə ediləcək və 95.000-i uşaqılıq zamanı baş verən qida çatışmazlığından olacaqdır.⁴⁷

Uşaqların üzləşdiyi digər narahatedici məqam isə onların təhsilinin aqibəti və təhsildən yayınma ehtimalının iqlim dəyişikliyinə törətdiyi təhlükəli nüanslar ucbatından artmasıdır. UNICEF-in təxminlərinə görə, iqlim dəyişikliyinə özünü pis tərəfdən təqdim etdiyi bölgələrdə istilik dalğaları səbəbilə məktəb davamiyyəti azalacaq və beləliklə, daha aşağı uğur faizi müşahidə ediləcək.⁴⁸ Nümunə kimi Cənubi Sudanda 2024-cü ilin mart ayında baş vermiş hadisəni göstərə bilərik. O dövəmdə 45°C-lik istilik dalğası ölkəni bürüdüyü üçün məktəblərin bağlanması əmri verildi.⁴⁹ Sadəcə istilik dalğası təhsil üçün maneə deyil, həmçinin şiddətli daşqınlar Cənubi Sudanda məktəblərdə ciddi problemlərə səbəb olur, burada uşaqlar orta hesabla ömürləri boyu beş ildən az formal təhsil alırlar.⁵⁰

İqlim dəyişikliyi səbəbilə uşaqların üzləşdiyi digər bir problem isə onların psixoloji vəziyyəti üçün yaranan təhdidlərdir. Araşdırmalar göstərir ki, iqlimlə bağlı fəlakətlərə məruz qalan uşaqlarda travma sonrası stress və depressiya kimi psixi narahatlıqların nisbətləri artır.⁵¹

İqlim dəyişikliyinə qocalara (ahıllara) təsiri

İqlim dəyişikliyinə mənfi təsirləri səbəbilə həyat keyfiyyəti azalan digər həssas əhali qruplarından biri də qocalar və ya ahıl şəxslərdir. Yaşları, sağlamlıq vəziyyətləri və s. kimi digər məsələlərə görə iqlim dəyişikliyinə yaratdığı problemlərlə mübarizədə dezavantajlı situasiyada olurlar.

İqlim dəyişikliyinə əsas fəsadlarından olan istilik dalğalarının güclənməsi qocaların son zamanlarda ciddi ölüm səbəbi kimi çıxış edir. Məsələn, 2024-cü ilin iyun ayında Səudiyyə Ərəbistanının Məkkə şəhərinə müsəlmanların ziyarəti olan Həcc ziyarətində yüzlərlə insan yüksək rütubətlə 49 °C-ə çatan qızmar istidə vəfat edib.⁵² İstilik dalğalarının qocalarda həmçinin ciddi səhhət problemləri yaratması da aktualdır. Ekstremal istilik ürək, ağciyər və böyrək xəstəlikləri kimi yaşla bağlı ümumi sağlamlıq problemlərini daha da ağırlaşdırır və deliriyaya səbəb ola bilər.⁵³

⁴⁵ National Library of Medicine, National Center for Biotechnology Information, “Climate Change and Children’s Health—A Call for Research on What Works to Protect Children” (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3499869/>)

⁴⁶ UNICEF – “The impact of climate change on children in the Middle East and North Africa”

(<https://www.unicef.org/mena/reports/impact-climate-change-children-mena>)

⁴⁷ National Library of Medicine, National Center for Biotechnology Information, “Climate Change and Children’s Health—A Call for Research on What Works to Protect Children” (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3499869/>)

⁴⁸ UNICEF – “The impact of climate change on children in the Middle East and North Africa”

(<https://www.unicef.org/mena/reports/impact-climate-change-children-mena>)

⁴⁹ Reporter, G. S. South Sudan closes schools in preparation for 45C heatwave. *The Guardian*

(<https://www.theguardian.com/world/2024/mar/18/south-sudan-closes-schools-in-preparation-for-45c-heatwave>)

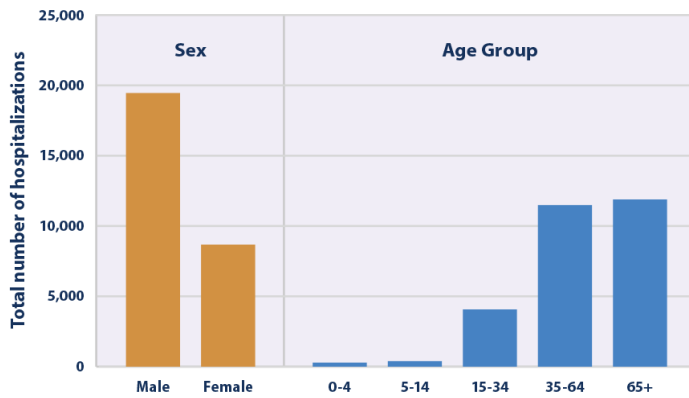
⁵⁰ UNESCO, International Institute for Educational Planning, *Education sector analysis of South Sudan*

(https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p:usmarcdef_0000387120&file=/in/rest/annotation/SVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_73bb9372-6eb2-4593-9406-f7a33c2f66d5?_id=387120eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000387120/PDF/387120eng.pdf#p98)

⁵¹ Sharpe, I., & Davison, C. M. *Climate change, climate-related disasters and mental disorder in low- and middle-income countries: a scoping review*. (<https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-051908>)

⁵² The New York Times, “Official death toll from hajj pilgrimage climbs into the hundreds”, Emad M. and Lynsey C. (<https://www.nytimes.com/2024/06/21/world/middleeast/saudi-arabia-hajj-pilgrimage-heat-death.html>)

⁵³ Leon, L. R., & Bouchama, A. Heat Stroke. “*Comprehensive Physiology*” (<https://doi.org/10.1002/cphy.c140017>)

İqlim dəyişikliyi səbəbilə baş verən təbii fəlakətlərdə qocaların ölüm faizi daha yüksəkdir. Buna səbəb kimi qocaların evakuasiya qabiliyyətinin aşağı olması və sosial xidmətlərin çatışmazlığı və infrastruktur problemləri göstərilə bilər. Misal üçün, 2011-ci ildə Yaponiyada baş verən sunami zamanı yaşlı əhali arasında ölüm nisbəti daha yüksək olub.⁵⁴ Digər bir nümunə isə 2022-ci ilin sentyabr ayında 150

mil/saat sürətli küləklər və 12 fut hündürlüyündə İan qasırğası Florida ştatının cənub-qərb sahillərini vurduğu zaman faciəvi şəkildə həyatını itirən 120 nəfərin üçdə ikisi 60 yaş və ya daha böyük idi.⁵⁵

İqlim dəyişikliyi zamanı baş verən problemlər qocalarda sosial izolyasiya da yarada bilər. Bu izolyasiya zamanı qocalarda stress⁵⁶, yalnızlıq və fiziki hərəkətlərin azalması müşahidə edilir. Bundan əlavə sosial izolyasiya qocalarda qan təzyiqini və xolesterolu artıran faktorlardan biri kimi də çıxış edə bilər.⁵⁷

İqlim dəyişikliyinə əlilliyi olan şəxslərə təsiri

İqlim dəyişikliyinə tərotədiyi arzuolunmaz nəticələrin həssas əhali qruplarından olan digər qurbanları da əlilliyi olan şəxslərdir. Onlar daha yüksək xəstəlik və ölüm nisbətləri ilə rastlaşır və eyni zamanda təcili yardım dəstəyinə çıxışı ən az olanlar arasındadır.⁵⁸ İqlim dəyişikliyinə gətirdiyi fəsadlar zamanı əlilliyi olan şəxslər aşağıdakı təhlükələrlə üzləşir və onların bu maneələr onların həyatlarında mənfi rol oynayır.

Əlilliyi olan şəxslər də iqlim dəyişikliyi ilə bağlı olan kritik qərarvericilik mexanizmlərində əksərən təmsil olunmurlar. BMT-nin "Fəlakət riskinin azaldılması ofisi"nin 2023-cü il qlobal onlayn sorğusuna əsasən, əlilliyi olan şəxslərin cəmi 8%-i lokal fəlakət riskinin azaldılması planlarının onların xüsusi ehtiyaclarını nəzərə aldığı bildirilmişdir; 86%-i isə cəmiyyət səviyyəsində fəlakətlə bağlı qərarların qəbulu və planlaşdırmada iştirak etmədiklərini qeyd etmişdir.⁵⁹ İqlim Dəyişikliyi üzrə BMT Çərçivə Konvensiyasının əlillik kontingenti və əlillik üzrə fəaliyyət planı, hər ikisi COP26-da mövcud olmasa da, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əlilliyi olan şəxslərin liderliyini asanlaşdırardı.

Ortalama istiliyin qlobal səviyyədə artması və ekstremal istiliklərin çoxalması əlilliyi olan şəxslərdə istiliklə bağlı xəstəliklərin və ölümlərin yüksələn dinamikasını yaradır.⁶⁰ Həmçinin qeyd edilməlidir ki, təbii fəlakətlər zamanı əlilliyi olan şəxslərin ölüm dərəcəsi digərlərindən 4 dəfə yüksəkdir.⁶¹

⁵⁴ Rafferty, J. P., & Pletcher, K. Japan earthquake and tsunami of 2011 | Facts & Death Toll. Encyclopedia Britannica. (<https://www.britannica.com/event/Japan-earthquake-and-tsunami-of-2011>)

Reconstruction Agency (<https://www.reconstruction.go.jp/english/topics/GEJE/>)

⁵⁵ Older Adults, People with Disabilities Need Help Amid Disasters (<https://www.fema.gov/blog/older-adults-people-disabilities-need-help-amid-disasters>)

⁵⁶ Cacioppo, J. T., & Hawkley, L. C. Social Isolation and Health, with an Emphasis on Underlying Mechanisms "Perspectives in Biology and Medicine" (<https://doi.org/10.1353/pbm.2003.0049>)

⁵⁷ Loneliness and Health: Potential Mechanisms : Psychosomatic Medicine (https://journals.lww.com/psychosomaticmedicine/abstract/2002/05000/loneliness_and_health_potential_mechanisms.5.aspx)

⁵⁸ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, "The impact of climate change on the rights of persons with disabilities" (<https://www.ohchr.org/en/climate-change/impact-climate-change-rights-persons-disabilities>)

⁵⁹ United Nations Office for Disaster Risk Reduction, "2023 global survey report on persons with disabilities and disasters" (<https://www.undrr.org/media/90432/download?startDownload=20240905>)

⁶⁰ Climate change indicators: Heat-Related Deaths | US EPA (<https://www.epa.gov/climate-indicators/climate-change-indicators-heat-related-deaths>)

⁶¹ The Lancet Global Health, "Climate change and the right to health of people with disabilities" ([https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X\(21\)00542-8/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X(21)00542-8/fulltext))

İqlim dəyişikliyi əlilliyi olan şəxslərin sağlamlıq hüququna yaratdığı təhdid dövlətlərin təcili şəkildə istixana qazı emissiyalarını azaltmasını zəruri edir. Paris Sazişi öhdəliklərinə əməl etməyən və ya əlillik məsələsini iqlim dəyişikliyi təsirinin azaldılması və adaptasiya səylərindən kənarlaşdıran dövlətlər BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiya da daxil olmaqla, insan hüquqları öhdəliklərini pozur.

Əgər baş verə biləcək potensial ekstremal hava şəraitinin güclənməsi ilə bağlı əlilliyi olan şəxslər üçün preventiv tədbirlər görülməyibsə, əlilliyi olan şəxslərə ciddi təsirləri ola bilər. Məsələn, kifayət qədər hazırlıq olmadan əlilliyi olan şəxslər təhlükəsiz şəkildə təxliyə oluna bilməzlər, bu da onları daha yüksək zədə və ya ölüm riski altına qoyur. Məsələn, 2005-ci ildə Katrina qasırğası zamanı Nyu-Orleansda iflic diaqnozu qoyulmuş Benilda Kaixeta yaşadığı ərazinin təxliyə proqramında əlilliyi olan şəxslərin nəzərə alınmaması nəticəsində mənzilində vəfat etdi.⁶² Bundan əlavə, ekstremal hadisə nəticəsində elektrik kəsilməsi bir çox əlilliyi olan insanların etibar etdiyi tibbi avadanlıqların (məsələn, portativ oksigen cihazlarının) işinə təsir göstərə bilər.

Qeyd olunmalıdır ki, əlilliyi olan şəxslərin iqlim dəyişikliyi kontekstində artan maliyyə çətinlikləri ilə üzləşmə ehtimalı digərlərinə nisbətən daha çoxdur. Əgər iqlim dəyişikliyi onların əvvəlki əlillik vəziyyətini daha da pisləşdirərsə, əlilliyi olan şəxsin işsizlik riski arta bilər. Məsələn, Böyük Britaniyada əlilliyi olan şəxslər üçün işsizlik nisbəti əlilliyi olmayan şəxslərlə müqayisədə, demək olar ki, iki dəfə çoxdur.⁶³

İqlim dəyişikliyi həssas əhali qrupları və gender bərabərliyinə təsirinə qarşı beynəlxalq və milli səviyyədə mübarizə

İqlim dəyişikliyi həssas əhali qrupları və gender bərabərliyi üzərində təsirlərini minimuma endirmək və onların hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə çoxsaylı beynəlxalq aktlar mövcuddur. Bu beynəlxalq aktların bəziləri COP zamanı hazırlanır və qəbul edilir.

BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) iqlim dəyişikliyi təsirlərinin gender baxımından neytral olmadığını və xüsusilə həssas qruplarda olan qadınların iqlim dəyişikliyi nəticəsində qeyri-mütənasib şəkildə təsirləndiyini qəbul edir. Bu Konvensiya iqlim dəyişikliyi siyasətlərində gender-spesifik təsirlərin nəzərə alınmasını təşviq edir və qadınların qərar qəbul etmə proseslərində iştirakının vacibliyini vurğulayır.

Paris Sazişinin 7-ci maddəsi iqlimə uyğunlaşmanın planlaşdırılmasında həssas qrupların, o cümlədən qadınlar, uşaqlar və təcrid olunmuş icmaların nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır. Saziş gender bərabərliyinə və qadınların səlahiyyətlərinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirməklə, adaptiv potensialın artırılmasına, dayanıqlılığın gücləndirilməsinə çağırır.

“Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyanın⁶⁴ 37 sayılı Ümumi Təvsiyəsi iqlim dəyişikliyi kontekstində fəlakət riskinin azaldılmasının genderlə əlaqəli ölçülərindən xüsusi bəhs edir. Qeyd olunan Konvensiya həssas vəziyyətlərdə olan qadınların müdafiəsini vurğulayır və dövlətləri iqlimlə bağlı tədbirlərdə genderə uyğun siyasət və proqramlar qəbul etməyə təşviq edir.

“Fəlakət riskinin azaldılması üçün Sendai Çərçivəsi (2015 – 2030)”⁶⁵ iqlimlə bağlı fəlakətlər də daxil olmaqla, fəlakət riskinin azaldılmasında gender bərabərliyinin və qadınların səlahiyyətlərinin artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Sendai Çərçivəsi dövlətləri qadınlar və uşaqlar da daxil olmaqla həssas qrupların ehtiyaclarına cavab verən və onların fəlakət risklərinin idarə edilməsində iştirakını təmin edən inklüziv siyasətlərə dəvət edir.

⁶² How are disabled people disproportionately affected by climate change? Young People’s Trust for the Environment (<https://ypte.org.uk/news/how-are-disabled-people-disproportionately-affected-by-climate-change>)

⁶³ How are disabled people disproportionately affected by climate change? Young People’s Trust for the Environment (<https://ypte.org.uk/news/how-are-disabled-people-disproportionately-affected-by-climate-change>)

⁶⁴ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf>)

⁶⁵ Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030 | UNDRR (<https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>)

üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın 8-ci maddəsi şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu təmin edir. Bu, həm də insanların ətraf mühitin təsirlərindən qorunması kimi təfsir edilə bilər.

Təkliflər

Azərbaycanın spesifik iqlim şəraiti və coğrafiyası, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə qarşı həssaslığı artırır. Xüsusilə kənd yerlərində və dağlıq bölgələrdə yaşayan əhali, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə qarşı daha həssasdır. Bu baxımdan, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin aradan qaldırılması üçün milli səviyyədə xüsusi tədbirlər görülməlidir.

Gender bərabərliyini və iqlim dəyişikliyi nəticəsində hüquqlarından məhrum olma riski ilə üzləşən həssas qruplardan olan qadınların hüquqlarını qorumaq üçün qadınların iqlim dəyişikliyi ilə bağlı qanunvericilik təşəbbüslərinin hazırlanmasında və siyasi idarəetmədə iştirakçılığının artırılması zəruridir. Məsələn, Azərbaycanın regionlarında bələdiyyələrin idarəedilməsində qadınların iştirakçılıq faizi aşağıdır. Onu yüksəltmək üçün müxtəlif kvotalar tətbiq edilə bilər.

Digər bir tərəfdən, iqlim dəyişikliyinə həssas əhali qrupları üzərindəki riskləri sosial tədqiqatların və monitorinqin obyektinə kimi ciddi araşdırılmalıdır. Azərbaycanın universitetləri və tədqiqat institutları bu istiqamətdə daha çox araşdırma aparmalı, hökumətə və qərarvericilərə məlumat təmin etməlidirlər. Məsələn, iqlim dəyişikliyinə qadınların iqtisadi fəaliyyətinə təsiri üzrə xüsusi tədqiqatlar aparılaraq nəticələr milli siyasətlərin formalaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır.

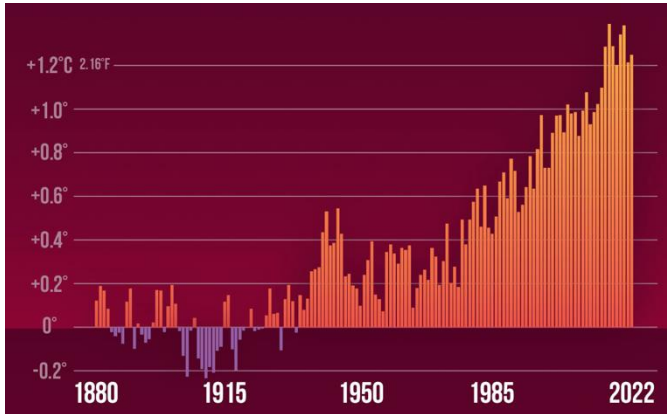
İqlim dəyişikliyinə fəsadları iqtisadi cəhətdən müstəqil olmayan qadınlar tərəfindən daha çox hiss edilə bilər. Bu səbəbdən qadınların maliyyə azadlığını təmin etmək və onların digərlərindən asılılığını azaltmaq üçün dövlət iqlim baxımından həssas regionlarda qadın sahibkarlara xüsusi olaraq aşağı faizli mikro kreditlər verən maliyyə proqramları yarada, qadın fermerlərə iqlim dəyişikliyinə səbəb ola biləcəyi məhsul çatışmazlığı riskindən qorumaq üçün əlverişli qiymətə məhsul sığortası təklif edə və onlara torpağın münbitliyini artıran, sudan istifadəni azaldan və iqlim dəyişkənliyinə qarşı davamlılığını artıran aqroekoloji üsullar üzrə təlim proqramları təmin edə bilər. Bütün bunlar qadınlara gəlir mənbələrini şaxələndirməyə və iqlimə davamlı biznes qurmağa kömək edə bilər.

Yekun olaraq, iqlim dəyişikliyinə davamlı infrastruktur sistemlərinin qurulması baş verə biləcək fəsadlardan həssas əhali qruplarını, az da olsa, sığortalamağa qadirdir. Məsələn, xüsusi olaraq ekstremal iqlim hadisələri zamanı qadın və uşaqları yerləşdirmək, onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş icma sığınacaqları tikilə bilər. Evakuasiya planları, təcili yardım sistemləri və ictimai maarifləndirmə kampaniyaları bu sahədə önəmli rol oynaya bilər.

4. KORPORATİV MƏSULİYYƏT

Yer kürəsinin iqlimi sürətlə dəyişir və qlobal iqlimin gələcəkdə də dəyişməyə davam edəcəyi proqnozlaşdırılır. İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun son qiymətləndirmə hesabatına⁷³ görə, 2017-ci ildə insanların yaratdığı istiləşmə nəticəsində sənayedən sonrakı dövrdə orta temperatur 0,8 dərəcə artıb və istixana qazlarının hazırkı emissiyaları 2040-cı ilə qədər orta qlobal temperaturun 1,5°C dərəcə artmasına səbəb ola bilər.

BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı tərəfindən dərc edilmiş “10-cu Emissiya Boşluğu Hesabatı”nda⁷⁴ isə proqnozlaşdırılır ki, temperaturun bu həddə yüksəlməsi quraqlığa, buzlaqların əriməsinə, bəzi canlı növlərinin nəslinin tükənməsinə, ərzaq çatışmazlığına və s. problemlərə səbəb olaraq planetdəki yaşayışı təhdid edir.

İqlim dəyişikliyin zərərləri getdikcə daha çox müşahidə edilməkdədir. Daşqınlar, qar uçqunları, tufanlar, qasırğalar, dalğalanmalar, güclü küləklər, istiliklər, quraqlıqlar, buzlaqların əriməsi, şoranlaşma, torpaqların deqradasiyası, səhrələşmə, yağıntılardan və su ehtiyatlarının azalması və s. bu kimi ekstremal iqlim hadisələri iqlim dəyişikliyinə yaratdığı fəsadlardan hesab olunur.

İqlim dəyişikliyi həmçinin qida çatışmazlığı təhlükəsinə, içməli su resurslarının azalmasına, aclıq, yoxsulluq və digər ağır sosial-iqtisadi nəticələrə, miqrasiyanın güclənməsinə səbəb olur, yoluxucu və xroniki xəstəlikləri artırır. Təsadüfi deyil ki, ÜST 21-ci əsrdə qlobal sağlamlıq üçün ən böyük təhlükə kimi iqlim dəyişmələrini göstərmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, gələcəkdə qlobal istiləşməni minimuma endirmək səyləri uğurlu olsa belə, dəniz səviyyəsinin artması, okean istiliyinin və turşululuğunun yüksəlməsi kimi neqativ təsirlərin müəyyən hissəsinin əsrlər boyu davam edəcəkdir.

İqlim dəyişikliyi sənaye, kənd təsərrüfatı və enerji istehlakı kimi insan fəaliyyəti nəticəsində atmosferdə miqdarı və sıxlığı artan istixana qazlarının yaratdığı qlobal istiləşmə nəticəsində atmosferdə yaranan uzunmüddətli iqlim dəyişiklikləridir. Bu iqlim dəyişikliklərinin əsas səbəbi qlobal istiləşmələrdir və bu dəyişikliklər quraqlıq, səhrələşmə, qeyri-sabitlik və yağıntılarda sapmalar, daşqınlar, tayfunlar, tufanlar, tornadolar və s. meteoroloji hadisələrin artması kimi əlamətlərlə özünü göstərir. Qlobal istiləşmələrə təsir göstərən səbəblər daha çox insan fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhz insan fəaliyyəti nəticəsində atmosferdə karbon-dioksit (CO₂) və digər istilik effekti yaradan qazların udulması qlobal istiləşməyə ciddi təsir göstərir. Qlobal istiləşmə bu qazların planetdə artımı ilə müşayiət olunur. Bəhs edilən zərərli qazlar özlüyündə planet üçün lazımlı olsa da, onların həcmində artması ciddi problemləri də özü ilə gətirir. Belə ki, bu qazlar planetdə istiliyi udaraq yaşayış üçün zəruri temperaturu təmin edir, lakin onların həcmində artması planetdə daha çox istilik şüalarının daxil olmasına, onların udulmasına və qlobal istiləşmənin artmasına səbəb olur.

Qlobal istiləşməni yaradan fəaliyyətlər

CO₂ və digər istilik effekti yaradan qazların planetdə artmasına təsir göstərən insani fəaliyyətlərin olmasını qeyd etmişdik. Bu fəaliyyət özünü müxtəlif sahələrdə göstərir və onların arealı kifayət qədər genişdir. Qeyd etməliyik ki, istixana qazlarının çoxu təbii şəkildə planetdə mövcud olur, lakin insan fəaliyyəti onların bəzilərinin atmosferdə konsentrasiyasını və həcmində artırır. Bu qazlara karbon qazı (CO₂), metan, azot oksidi və flüorlu qazlar aiddir. Nəqliyyatdan istifadə, sənaye, tullantılar, enerji

⁷³ Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), “Global warming of 1,5°C” (https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2022/06/SR15_Full_Report_HR.pdf)

⁷⁴ United Nations Environment Programme, “Emissions Gap Report 2023” (<https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43922/EGR2023.pdf?sequence=3&isAllowed=y>)

istehsalı, kənd təsərrüfatı, meşələrin kəsilməsi, landsaftdan istifadədə olan dəyişikliklər, XX əsrin ortalarından etibarən sənayenin inkişafı və enerji əldə etmək məqsədilə üzvi maddələrin yandırılması kimi məqsədlərə görə karbon dioksid və digər istixana qazlarının atmosferdəki sayı sürətlə artmışdır. Bu da öz növbəsində günəş istiliyinin atmosferdə daha çox miqdarda saxlanması səbəb olur.

Qeyd edilən fəaliyyətlərin bir çoxu sənayenin inkişafından sonra meydana gəlmiş və məhz sənayenin inkişafından sonra da Yer kürəsində bu qazların həcmi kəskin şəkildə artmışdır. Sənaye dönmənin başladığı 18-ci əsrdən bu yana insani fəaliyyətlər atmosferdəki karbon qazı miqdarını 50% artırmışdır, yəni hazırda atmosferdə olan karbon qazı miqdarı 1750-ci ildəki miqdardan 150% çoxdur.⁷⁵

Son illərdə də karbon-dioksid miqdarı daha da sürətlə şəkildə artmaqdadır. ABŞ hökumət agentliyi Milli Okean və Atmosfer

Administrasiyasının (NOAA) son Qlobal İstisləmə Hesabatında⁷⁶ qeyd olunub ki, XXI əsrin ilk 15 ilində XX əsrin ikinci yarısı ilə müqayisədə qlobal istiləşmədə heç bir geriləmə müşahidə olunmayıb və istixana qazlarının qlobal istiləşməyə təsiri 1990-cı ilə nisbətən 2022-ci ildə 49% artıb⁷⁷.

“Qlobal Karbon Büdcəsi”nin hesabatlarına⁷⁸ görə isə 1960-cı illərdə ildə 11 milyard tona yaxın olan karbon qazının miqdarı 2023-cü ildə təxminən 36,6 milyard tona çatmışdır. Statistik hesablardan görüldüyü kimi planetdə istixana qazlarının həcmi həndəsi silsilə şəklində artmaqdadır və bu situasiya getdikcə daha çox təhdid yaradır.

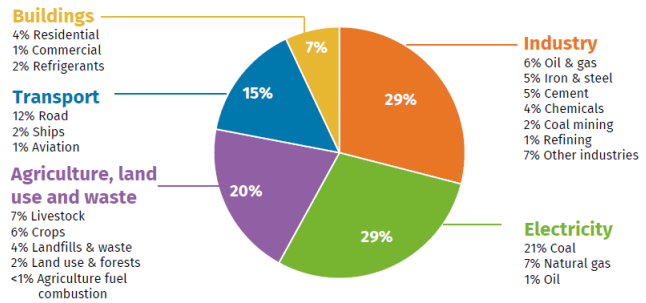
Beynəlxalq səviyyədə mübarizə

İqlim dəyişikliyi milli sərhədləri aşan qlobal fəvqəladə haldır. Bu, beynəlxalq əməkdaşlıq və bütün səviyyələrdə əlaqələndirilmiş həllər tələb edən məsələdir. İqlim dəyişikliyinə yaratdığı fəsadlar artdıqca dövlətlər kollektiv şəkildə bu dəyişikliklərlə mübarizə üçün yollar axtarmağa başlayıb. Bu səbəbdən iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı bir sıra beynəlxalq sazişlər imzalanmışdır ki, bu sazişlər sırasına BMT-nin İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası, Paris Sazişi, Kioto Protokolu kimi sazişlər aiddir.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) – Birləşmiş Ştatlar da daxil olmaqla 197 ölkə tərəfindən ratifikasiya edilmiş bu əlamətdar saziş iqlim dəyişikliyinə açıq şəkildə toxunan ilk qlobal müqavilə idi. Atmosferdə istixana qazlarının konsentrasiyasının sabitləşdirilməsinə yönəlmiş beynəlxalq müzakirələr üçün COP – keçiriləcək illik forum təsis edildi. Bu görüşlərdə Kioto Protokolu və Paris Sazişi kimi müqavilələr imzalandı. Bu konfransların 29-cu sessiyası bu il Azərbaycanda təşkil ediləcək. Sessiyada qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı mühüm qərarların qəbul olunacağı gözlənilir.

Kioto Protokolu – 1997-ci ildə qəbul edilmiş və 2005-ci ildə qüvvəyə minmiş Kioto Protokolu hüquqi cəhətdən məcburi ilk iqlim müqaviləsi idi. Bu sazişlə, inkişaf etmiş ölkələrdən tullantıları 1990-cı il səviyyəsindən orta hesabla 5 faiz azaltmaq tələb edildi və ölkələrin sazişdə götürdüyü öhdəliklərinin icrasına nəzarət etmək üçün bir mexanizm yaradıldı. Təəssüf ki, bu saziş gözlənilmədiyi qədər uğurlu olmadı və inkişaf etməkdə olan ölkələri, o cümlədən əsas karbon emissiya edən ölkələr ABŞ, Çin,

FIGURE 6
Global emissions by sector
Percent share of 2021 net GHG emissions

Source: Rhodium Group

⁷⁵ Carbon dioxide concentration | NASA Global Climate Change. Climate Change: Vital Signs of the Planet. (<https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/?intent=121#:~:text=Since%20the%20onset%20of%20industrial,ice%20age%2020%2C000%20years%20ago.>)

⁷⁶ Data show no recent slowdown in global warming. (2015, June 4). National Oceanic and Atmospheric Administration. (<https://www.noaa.gov/media-release/science-publishes-new-noaa-analysis-data-show-no-recent-slowdown-in-global-warming>)

⁷⁷ Climate Change: Annual greenhouse gas index. (2022, June 17). NOAA Climate.gov. (<https://www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-annual-greenhouse-gas-index>)

⁷⁸ Global Carbon Budget (<https://globalcarbonbudget.org/fossil-co2-emissions-at-record-high-in-2023/>)

Hindistanı saziş məqsədlərini həyata keçirməyə məcbur edə bilmədi. Amerika Birləşmiş Ştatları sazişi 1998-ci ildə imzalasa da, heç vaxt onu ratifikasiya etməyib və sonradan imzasını geri götürüb.

Paris Sazişi – Paris Sazişi iqlim dəyişikliyi ilə bağlı demək olar ki, bütün dünya emissiyalarını əhatə edən ilk çoxmillətli sazişdir. Bu günə qədər ən əhəmiyyətli qlobal iqlim sazişi olan Paris Sazişi ilə bütün ölkələrdən emissiyaların azaldılması ilə bağlı öhdəliklər götürülməsi tələb edilir. Bu sazişin məqsədi qlobal orta temperaturun sənayedən əvvəlki səviyyədə 2°C yuxarı qalxmasının qarşısını almaq və onu 1.5°C -dən (2.7°F) aşağı saxlamaq üçün səylər göstərəcəklərinə dair öhdəlik götürürlər.

Dövlətlər bu sazişlərlə öz üzərlərinə istixana qazlarının emissiyasının azaldılması ilə bağlı öhdəliklər götürüb. Paris Sazişi ilə dövlət öz üzərlərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürmüşdür:

- 1) həyata keçiriləcəyi təqdirdə, iqlim dəyişmələrinin risk və təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacağını qəbul edərək, qlobal ortalama temperatur artımının sənayeləşmə dövrünə qədərki səviyyədə 2°C -dən xeyli aşağı saxlanması və temperatur artımının 1.5°C -dək məhdudlaşdırılması üçün səy göstərilməsi;
- 2) ərzaq istehsalını təhlükəyə atmayacaq bir şəkildə iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərinə uyğunlaşma qabiliyyətinin artırılması, iqlim dəyişmələrinə qarşı dayanıqlılıq və istixana effektiv qaz tullantılarının azaldılması üzrə inkişafın gücləndirilməsi; və
- 3) maliyyə axınlarının istixana effektiv qaz tullantılarının azaldılmasına və iqlim dəyişmələrinə qarşı davamlı inkişafa yönəldilməsi.

Korporativ-sosial məsuliyyət, dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı fəaliyyəti

Korporativ-sosial məsuliyyət korporativlərin cəmiyyətə və ətraf mühitə müsbət təsir göstərən prinsiplər və siyasətlər əsasında fəaliyyət göstərməsi ideyasıdır.

Korporativ-sosial məsuliyyət vasitəsilə şirkətlər öz fəaliyyətində yalnız maliyyə mənfəəti və gəlir əldə etmək məqsədi daşıyan qərarlar deyil, həm də cəmiyyətə və bütövlükdə dünyaya müsbət təsirə əsaslanan qərarlar qəbul edirlər. KSM hüquqi olaraq məcburi olmur və şirkətlər sosial məsuliyyət götürərək, könüllü olaraq etik, davamlı və məsuliyyətli biznes təcrübələrinə əsaslanmaqla istehlakçılara, səhmdarlara, işçilərə və cəmiyyətə fayda verməyi hədəfləyir.

Korporativ-sosial məsuliyyətin 4 tipi var və onlardan biri ekoloji məsuliyyətdir. Bu növ korporativ sosial məsuliyyət ətraf mühitin qorunmasına əsaslanır. Korporativlər istehsalatda çirklənməni və emissiyaları azaltmaqla, materialların təkrar emalı ilə, ağaclar kimi təbii ehtiyatları qorumaqla və ya KSM-ə uyğun ekoloji cəhətdən zərərsiz məhsul yaratmaqla korporativlər tərəfindən ətraf mühitə qorumağı özündə əks etdirir.

Korporasiyalar aldığımız, istifadə etdiyimiz və atığımız hər şeyi istehsal edir və qlobal iqlim dəyişikliyinə idarə edilməsində böyük rol oynayır. Bu yaxınlarda dərc edilmiş hesabatda müəyyən edilmişdir ki, 100 enerji şirkəti insan tərəfindən idarə olunan iqlim dəyişikliyinə rəsmi olaraq tanınmasından bəri planetdəki bütün sənaye emissiyalarının 71%-nə cavabdehdir. Və bu, təkcə enerji sektoru deyil. Özlərinin bildirdiyi rəqəmlərə görə, ABŞ-ın ən yaxşı 15 qida və içki şirkəti hər il təxminən 630 milyon metrik ton istixana qazı istehsal edir. Bu, cəmi 15 şirkətdən ibarət bu qrupu dünyanın 15-ci ən böyük istixana qazı mənbəyi olan Avstraliyadan daha böyük emissiya edir.

Statistik məlumatlara görə bu artımda əsas pay korporasiyaların və böyük şirkətlərin üzərinə düşür. Belə ki, araşdırmalara görə 2016-cı il Paris razılaşmasından bu yana planetə buraxılan istixana qazı emissiyalarının 80%-i cəmi 57 şirkətin payına düşüb. Sənaye dönməndən bu günə qədər atmosferə buraxılan qazların 71%-i isə cəmi 100 enerji şirkəti tərəfindən emissiya edilmişdir⁷⁹.

Statistik rəqəmlərdən göründüyü kimi, əsas karbon qazı emissiyalarının ən böyük səbəbkarlarından biri böyük şirkətlər, korporativ müəssisələrdir. Bu halda iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə də ən böyük rollardan biri məhz korporativ müəssisələrin üzərinə düşür.

Korporativlərin karbon emissiyalarında ən böyük pay sahiblərindən olduğunu diqqətə alsaq, bu sazişlərdən irəli gələn öhdəliklərin icrası üçün dövlətlərin və korporativlərin qarşılıqlı əməkdaşlığının əhəmiyyətini anlamaq bilərik. Karbon emissiyalarının azaldılması və sıfır karbon emissiyası hədəfi üçün

⁷⁹ *New report shows just 100 companies are source of over 70% of emissions* (<https://www.cdp.net/en/articles/media/new-report-shows-just-100-companies-are-source-of-over-70-of-emissions>)

bu əməkdaşlıq son dərəcə mühümdür. Dövlətlər öz nəzarət funksiyasından irəli gələrək korporasiyaların fəaliyyətlərində karbon emissiyaların azaldılması üçün onlara təsir göstərə bilər və həmçinin onların bu fəaliyyətləri üçün müxtəlif vasitələrlə (misal olaraq daha az karbon emissiya edən texnologiyaların alınması üçün kreditlər verərək) onlara dəstək verə bilər.

Dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı əməkdaşlığının iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə səmərəli nəticələr yaratdığına dair bəzi təcrübələr mövcuddur. Bu təcrübələrdən biri də “**Seattle təcrübəsi**”dir. ABŞ-in şimal-qərbində, Sakit Okean sahilində və Kanada sərhədində yerləşən Siyetl şəhəri, Vaşinqton ştatının ən mühüm ticarət, sənaye, balıqçılıq, turizm və incəsənət mərkəzlərindən biridir. Bu şəhərdə digər Şimal-qərb şəhərlərində olduğu kimi qışda sel, yayda quraqlıq, meşə yanğınlarının artması, buzlaqların əriməsi, qar örtüyünün azalması kimi iqlim dəyişikliyi fəsadları tez-tez müşahidə olunur.

İqlim dəyişikliyi və onun fəsadları bölgədə yaşayan insanlar üçün ciddi iqtisadi və ekoloji problemlər yaradırdı. İqlim dəyişikliyinə gələcəkdə insanların həyat keyfiyyətinə, eləcə də bölgə və şəhər iqtisadiyyatına daha ciddi mənfi təsirlər göstərəcəyi proqnozlaşdırılırdı. Buna görə də, 2005-ci ildə Siyetl meri Qreq Nikils, şəhərin istixana qazı emissiyalarını Kioto Protokolu ilə qəbul edilmiş 7%-ə qədər azaldılmasını hədəfləyən “İqlim Fəaliyyət Planı”nı hazırladı. Hazırlanan plana görə, Kioto hədəfinə nail olmaq üçün Siyetlda istixana qazı emissiyaları 1990-cı illə müqayisədə 683.000 ton azalmalıdır. Bu həcm təxminən 148.000 avtomobilin istifadədən çıxarılmasına bərabərdir⁸⁰.

Planda hədəflərə çatmaq üçün üç istiqamətdə işlərin görülməsi nəzərdə tutulur:

1. nəqliyyat vasitələrinin sayının azaldılması və ictimai nəqliyyatdan istifadənin təşviq edilməsi,
2. yanacaqdan səmərəli istifadə;
3. enerjiden səmərəli istifadə.

Planda emissiyanın azaldılması üçün tövsiyə olunan ilk birbaşa fəaliyyət nəqliyyat sisteminə aiddir. Siyetl sakinlərinin nəqliyyatda avtomobillərdən asılılığını azaltmaqla 170 min ton istixana qazı emissiyasının deqredasiyasının mümkün olduğu vurğulanır. Bu məqsədlə birinci mərhələdə ictimai nəqliyyat xidmətlərinin genişləndirilməsi olduğu, mövcud sistemin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, yeni və sürətli hərəkət edən marşrutlar üçün nəqliyyat infrastrukturunun hazırlanması tövsiyə olunur.

Plana görə şəhər mərkəzi ilə şəhəratrafi qəsəbələr arasında tranzit daşımaların səmərəliliyi də artırılmalıdır. Nəqliyyatla bağlı ikinci mərhələ velosiped və piyada yollarının artırılmasıdır. Xüsusilə şəhərin mərkəzində velosipedçilər üçün təhlükəsiz yollar və parkinq sahələri inkişaf etdirilməlidir. Məktəb zonaları kimi prioritet ərazilərdə piyada keçidləri və səkilər yaxşılaşdırılmalı, mövzu ilə bağlı baş plan hazırlanmalıdır.

Şəxsi avtonəqliyyat vasitələrinin hərəkətini azaldacaq və ictimai nəqliyyatdan istifadəni təşviq edəcək digər təklif ödənişli yolların yaradılmasıdır. Eynilə, şəhərin mərkəzində parkinq ödənişlərinin artırılması da başqa variant kimi planda təklif olunur. Bildirilir ki, bu yolla əldə edilən gəlir tranzit daşıma xidmətlərinin, piyada və velosiped yollarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər.

Göründüyü kimi, bu təkliflər şəhərin ən mühüm istixana qazı emissiya mənbəyi olan nəqliyyatın şəxsi nəqliyyat vasitələri yerinə effektiv ictimai nəqliyyat sistemi ilə təmin edilməsinə diqqət çəkir.⁸¹

İkinci fəaliyyət planı ondan ibarətdir ki, yanacaq səmərəliliyini və bioyanacaq istifadəsini artırmaqla 200.000 ton istixana qazı emissiyasını azaltmaq olar. Şəhərdə 400 min avtomobilin olduğu qeyd edilən hesabatla görə, bioyanacaq kimi ekoloji cəhətdən təmiz yanacaq alternativləri təşviq edilməli və nəqliyyat vasitələrinin yanacaq səmərəliliyi artırılmalıdır. Əhəmiyyətli nəqliyyat mərkəzi olan şəhərin avtomobil nəqliyyatı, limanları və dəmir yollarından qaynaqlanan emissiyaları azaltmaq üçün texniki vasitələrə və infraqurstruktura qoyulan investisiyalar artırılmalı və dəstəklənməlidir.

Üçüncü fəaliyyət planı yaşayış və iş yerlərində enerjiden səmərəli istifadəni təşviq etməklə enerji istifadəsini azaltmaq, bərpa olunan və ekoloji cəhətdən təmiz alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməklə istixana qazı emissiyalarını 316 000 ton azaltmaqdır.

Bu plan dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı əməkdaşlığı ilə, həmçinin şəhər sakinlərinin dəstəyi ilə verilən hədəflərə çatmağı nəzərdə tuturdu. 2008-cu ilə gəldikdə Seattle İqlim Fəaliyyət Planında qoyulan əsas hədəf olan Kioto hədəfinə çatıldı və adambaşına düşən emissiya miqdarı 20% azaldı. Daha sonra

⁸⁰ Seattle, a Climate of Change: Meeting the Kyoto Challenge

(<https://www.broward.org/Climate/Documents/SeattleClimateReport.pdf>)

⁸¹ Seattle Climate Action Plan, 2006 (https://icma.org/sites/default/files/7636_.pdf)

dövlət və özəl sektorun uğurlu əməkdaşlığı iflasa uğradı və bundan sonra şəhərdə istixana qazlarının emissiyası yenidən artmağa başladı. Bu nümunə göstərir ki, qlobal karbon emissiyasını azaltmaq üçün korporativlərin, xüsusən iri korporasiyaların dövlətlərlə əməkdaşlığı son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir.

Təkliflər

Seattle təcrübəsinin müsbət nəticəsini və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə çərçivəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, iqlim dəyişikliyinə səbəb olan halların aradan qaldırılması üçün korporativ-sosial məsuliyyət baxımından aşağıdakıları təklif edirik:

İqlim dəyişikliyinə başlıca əsas kimi çıxış edən karbon qazı emissiyasının azaldılması halında kommertiya hüquqi şəxslərinin müəyyən vergilərdən azad edilməsi və ya mənfəət (gəlir) vergilərinin müəyyən hissəsinin güzəşt edilməsi bu emissiyanın əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına rəvac verə bilər. Belə ki, istehsalçı müəssisələr ətraf mühiti çirkləndirməkdən iki halda çəkinirlər: cərimə (pul) növündə cəza təhdidi olduqda və ya daha gəlir əldə etmək şəraiti yaradan mükafat (güzəşt) olduqda. Beləliklə, istehsalçı müəssisələr həm ekoloji çirkləndirmənin qarşısını alacaq, həm az vergi ödəyərək (və ya heç ödəməyərək) daha çox gəlir əldə edəcək, həm də dövlət ekoloji çirklənmənin qarşısını almaq üçün xüsusi mexanizm tətbiq etmək məcburiyyətində qalmayacaqdır.

Digər bir halda isə iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə korporativləri təşviq etmək üçün məcbureddici vasitələrdən, məsələn, daha ağır vergi rejiminin tətbiq edilməsi, ətraf mühitin çirklənməsinin limitlə məhdudlaşdırılması və bu limitin aşılması halında yüksək məbləğdə cərimə cəzasının və ya digər növ cəzaların tətbiqi və s. istifadə iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə həlledici rol oynaya bilər.

5. SİYASƏT VƏ İDARƏETMƏ

İqlim dəyişikliyinə anlayışı və insan hüquqlarına təsirinin başlıca istiqamətləri

İqlim dəyişikliyi dedikdə, birbaşa və ya dolaylı olaraq qlobal atmosferin tərkibini dəyişdirən insan fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn və oxşar zaman dövrlərində müşahidə olunan təbii iqlim dəyişkənliyinə əlavə olaraq baş verən bir fenomen⁸² başa düşülür.

Burada atmosfer tərkibinin dəyişməsi dedikdə, ilk növbədə atmosferin çirklənməsi başa düşülməlidir. Atmosferin çirklənməsi dedikdə isə, atmosfərə daxil olan və ya onda əmələ gələn fiziki, bioloji və (və ya) kimyəvi birləşmələr nəticəsində onun tərkibinin və keyfiyyətinin insan sağlamlığına və ətraf mühitə əlverişsiz təsir göstərə biləcək formada dəyişməsi⁸³ başa düşülür.

Atmosferin çirklənməsi problemi bir sıra qeyri-hökumət və beynəlxalq aktivist təşkilatlar tərəfindən dəfələrlə işıqlandırılsa da, psixologiya sahəsində tədqiqatçı alimlərin fikrincə, ictimaiyyətin diqqəti bu problemə dəfələrlə cəlb edildiyindən, artıq sözügedən ictimaiyyət bu problemə, hətta çirklənmə insanların kütləvi şəkildə sağlamlığına təsir göstərsə də, biganə qalmaqdan çəkinmir⁸⁴.

03 dekabr 1930-cu ildə Belçikanın Maas çayı vadisində müxtəlif sənaye müəssisələrinə məxsus kimyəvi tullantıların toplanması nəticəsində yaranmış 75 – 120 metr hündürlüyündəki təpəciklər insan tənəffüs sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə zərər vura biləcək kükürd qazı qoxusu verən duman əmələ gətirmişdir. Bu duman yerli əhalini ilk başlarda mənəvi cəhətdən sarsıdaraq onları emosional çöküntüyə məruz qoysa da, daha sonra küləyin sürətinin artması 60-dan çox şəxsin ölümünə və minlərlə şəxsin ciddi tənəffüs problemləri ilə üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu hadisə nəticəsində Belçikada ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təmizlik sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün hüquqyaratma fəaliyyətində əhəmiyyətli addımlar atmağa başlamışdır⁸⁵.

İqlim dəyişikliyinə növbəti əlaməti kimi çıxış edən insan amili son 150 ildə atmosferdəki istixana qazlarının artımına görə, demək olar ki, bütövlükdə məsuliyyət daşıyır. ABŞ-nin “Ətraf-mühitin Mühafizəsi Agentliyi”nin 2022-ci ilə olan hesabatına əsasən, istixana qazlarının əsas mənbələri qismində nəqliyyat, elektrik istehsalı, sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı, torpaqdan istifadə və meşə təsərrüfatı çıxış edir⁸⁶.

İqlim dəyişikliyinə sonuncu əlaməti kimi təbii proseslərə əlavə olaraq baş verməsi göstərsə də, bir sıra hallarda iqlim dəyişikliyinə təbiətdə baş verən normal proseslər nəticəsində meydana gəlməsi faktı inkar oluna bilməz. Bu təbii proseslərə vulkanik hərəkətlər, “günəş ləkələri”, okean axıntıları, Yer in orbiti və əyilməsi, təbii istixana qazları, tektonik hərəkətlər və s. aid edilə bilər.

Tarixi faktlar göstərir ki, təbii proseslərin nəticəsində baş verən iqlim dəyişikliyinə müddəti və əhatə dairəsi insan fəaliyyəti nəticəsində baş verən iqlim dəyişikliyinə görə daha uzun və böyük olmuşdur. Lakin bu hallar tez-tez təkrarlanmayaraq, mütəmadi xarakter daşımadığından insan fəaliyyəti diqqət mərkəzinə daha çox çəkilmişdir. Məsələn, 1815-ci ildə İndoneziyanın Sumbava adasında – Tambora dağında vulkan püskürməsi nəticəsində yüz minə yaxın insan həlak olmuş, mövcud hava şəraiti üç il ərzində davamlı şəkildə dəyişərək temperatur əhəmiyyətli dərəcədə düşmüş və bunun nəticəsində Asiyadan ABŞ-yə və Avropaya qədər məhsul itkisi və aclıq baş vermişdir. Bu üç il tarixə “Yaysız il” (“*Year without summer*”) kimi düşmüşdür⁸⁷.

İqlim dəyişikliyinə anlayışı və onu xarakterizə edən əlamətlərin, onun insan hüquqlarına təsiri baxımından şərh edilməsi zərurəti vardır. İqlim dəyişikliyi insanı ona məxsus olan təbii hüquqlar başda olmaqla, bir sıra hüquq və azadlıqlardan məhrum edir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədmüvafiq olar:

⁸² BMT-nin “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyası, 1-ci maddə, 2-ci bənd

⁸³ Azərbaycan Tibb Universiteti, “Yer kürəsi iqliminin dəyişmələrinin müasir problemləri, iqlimin qorunması sahəsində beynəlxalq problemlər”, səhifə 9

⁸⁴ Tropik Resurslar İnstitutu, “Dünyaya laqeydlik: Deqradasiya desensitizasiyası və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli davranış” (<https://tri.yale.edu/tropical-resources/tropical-resources-vol-34/numb-world-degradation-desensitization-and>)

⁸⁵ Tarixdə bu gün: Sirli Maas vadisi duman fəlakəti (<https://www.brusselstimes.com/820683/today-in-history-the-mysterious-meuse-valley-fog-disaster>)

⁸⁶ İstixana qazlarının emissiyasının mənbələri (<https://www.epa.gov/ghgemissions/sources-greenhouse-gas-emissions>)

⁸⁷ Tarixin ən ölümcül vulkan püskürməsi, Becky Little (<https://www.history.com/news/the-deadliest-volcanic-eruption-in-history>)

Yaşamaq hüququ – hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur⁸⁸. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır⁸⁹.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində də təsbit olunduğu kimi, hər kəsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır⁹⁰. Bu hüquq insana doğulduğu andan (hətta bəzi hüquq nəzəriyyəçilərinin fikrincə, ana bətnində olduğu andan) onun ölümünədək məxsus olan ən əsas təbii hüquqdur⁹¹. Yaşamaq hüququ ölüm hüququnu özündə ehtiva etmir. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “Pretty, Birləşmiş Krallığa qarşı İş” üzrə 29 aprel 2002-ci il tarixli Qərarında⁹² təsbit etmişdir ki, yaşamaq hüququ yaşamaq əvəzinə ölümü seçmək hüququnu özündə ehtiva etmir. Bu, dövlət də daxil olmaqla üçüncü şəxsə verilməsi mümkün olmayan hüquq olduğundan məhkəmə iddianı rədd etmişdir.

İqlim dəyişikliyi aspektindən qeyd edilməlidir ki, yuxarıda göstərilmiş “Yaysız il”, “Maas insidenti” və s. kimi hadisələrin törətdiyi fəsadlar insanları yaşamaq hüququndan məhrum etməkdədir.

İqlim dəyişikliyi insan sağlamlığına və onun yaşamasına yalnız böyük həcmli təbiət hadisələri nəticəsində deyil, eyni zamanda davam edən proses şəklində də təsir göstərə bilər. Belə ki, iqlim dəyişikliyi baş verən bir nəticə kimi qiymətləndirsək, iqlim dəyişikliyinə səbəb olan halların özü də bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. ÜST-ün 20 mart 2023-cü il tarixində yayımladığı “Hökümlərarası İqlim Dəyişikliyi Paneli”nin “Altıncı qiymətləndirmə hesabatı”na⁹³ əsasən, 3.6 milyard insan hal-hazırda iqlim dəyişikliyinə qarşı olduqca həssas ərazilərdə məskunlaşmaqdadır. 2030 – 2050-ci illərdə iqlim dəyişikliyi nəticəsində qeyri-adekvat qidalanma, malyariya, ishal və istilik stressi əlavə olaraq təxminən 250 min insanın ölümünə səbəb olacaq. Həmçinin son araşdırmalar göstərmişdir ki, yüksək temperatur səbəbindən baş verən ölümlərin 37 %-i iqlim dəyişikliyindən qaynaqlanmışdır.

Yuxarıda qeyd edilən halları yaşamaq hüququ ilə paralel şəkildə **sağlamlıq hüququnun** da pozuntusu kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, iqlim dəyişikliyi ilk növbədə insanı müəyyən sağlamlıq problemləri ilə üzləşdirdikdən sonra həyatdan məhrum etmə ilə nəticələnir. Səbəb və nəticə etibarə ilə, iqlim dəyişikliyi insanı sağlamlıq və yaşamaq hüquqlarından məhrum etmək iqtidarındadır.

Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ – hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlərinə hörmət hüququna malikdir⁹⁴. Qeyd edilən hüququn iqlim dəyişikliyi nəticəsində pozuntusu ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilk dəfə tarixi qərara imza atmışdır. Belə ki, “Verein KlimaSeniorinnen və digərləri İsveçrəyə qarşı” işi üzrə Məhkəmənin 09 aprel 2024-cü il tarixli Qərarına⁹⁵ əsasən, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizənin vacibliyi, qaçınılmazlığı və geridönüşü olmayan ciddi risklərinin mövcudluğu ilə insan hüquqları (müxtəlif məzmununda) arasında elmi, siyasi və ədalət mühakiməsi baxımından bağlı olmasına diqqət edilməlidir. Məhkəmə hazırkı işdə ortaya çıxan məsələləri qiymətləndirərkən antropogen iqlim dəyişikliyinə mövcudluğunun kifayət qədər etibarlı göstəricilərinin olduğunu, bunun Konvensiya ilə təmin edilən insan hüquqlarının istifadəsi üçün ciddi təhdid yaratdığını, Dövlətlərin bundan xəbərdar olduğunu və onu effektiv həll etmək üçün tədbirlər görə biləcəyini, müvafiq risklərin temperaturun sənaye dövründən əvvəlki səviyyəyə nisbətən 1.5°C-lik artımla məhdudlaşdırılmasını, təcili tədbirlər görülməsi halında daha aşağı proqnozlaşdırıldığını və mövcud global preventiv tədbirlərin sonuncu hədəfə çatmaq üçün kifayət olmadığını fakt kimi qəbul etdi.

⁸⁸ “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndi (<https://e-qanun.az/framework/1405>)

⁸⁹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin, 1-ci bəndi (<https://e-qanun.az/framework/897>)

⁹⁰ Universal Declaration of Human Rights (<https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>)

⁹¹ Ziyafət Əsgərov, “Konstitusiya hüququ” dərslik, Bakı – 2011 (səhifə 139)

⁹² Case of Pretty v. United Kingdom

(<https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22fulltext%22:%5B%22Pretty%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-60448%22%5D%7D>)

⁹³ The Intergovernmental Panel on Climate Change’s (IPCC) Sixth Assessment Report (AR6)

(<https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>)

⁹⁴ “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi

⁹⁵ Case of “Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland”

(<https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22itemid%22:%5B%22002-14304%22%5D%7D>)

Əmək hüququ – hər kəsin işləmək, işini sərbəst seçmək, ədalətli və əlverişli iş şəraitinə malik olmaq və işsizlikdən müdafiə olunmaq hüququ vardır⁹⁶.

İqlim dəyişikliyinə əsas insan hüququ və azadlıqlarından biri olan əmək (çalışma) hüququna təsiri müxtəlif istiqamətlərdə ola bilər. İlk növbədə, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin iqlim dəyişikliyi nəticəsində torpaqların münbitliyini və məhsuldarlığını itirməsi, ətraf-mühitin çirklənməsi nəticəsində əkinə yararlı torpaqların əhəmiyyətli dərəcədə azalması, havanın çirklənməsi ilə bitkilərin inkişafdan qalması və s. kimi problemlərlə qarşılaşması onların əməyə olan hüququnun pozulmasına gətirib çıxarır. Həmçinin havanın temperaturunun yüksək dərəcələrə çıxması inşaat və tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən şəxslərin; turizm ərazilərinin öz cazibədar gözəlliyini iqlim dəyişikliyi nəticəsində itirməsi ilə turizm sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin və s. əmək və adekvat gəlir əldə etmək hüquqlarından məhrum edir.

İqlim dəyişikliyi, eyni zamanda, mənzil hüququ, sağlam ətraf-mühitdə yaşamaq hüququ, sərbəst hərəkət etmək azadlığı, mədəniyyət hüququ və s. kimi hüquq və azadlıqlara da qismən və ya bütövlükdə təsir göstərir.

Beynəlxalq, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin, xarici dövlətlərin və milli qanunvericilik təcrübəsi iqlim dəyişikliyinə təsirləri baxımından insan hüquqları aspekti

İqlim dəyişikliyinə insan hüquqlarına təsiri baxımından həm beynəlxalq, həm regional, həm də milli səviyyədə bir sıra aktlar qəbul edilmişdir. Bu aktlar sırasında əsas yeri BMT-nin “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyası (Paris Müqaviləsi və Kioto Protokolu), Avropa Birliyinin “İqlim Məcəlləsi”, inkişaf etmiş ölkələrin və Azərbaycan Respublikasının daxili qanunvericiliyi tutur.

BMT-nin “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyası – iqlim dəyişikliyi sahəsində aparıcı rol oynayan bu Konvensiyanın Preambulasında onun qəbul edilməsinə zəmin yaratmış hallar sadalanmışdır. Həmin hallara nümunə olaraq, planetimizdə baş verən iqlim dəyişikliyinə və bunun zərərli təsirlərinin insanlığın ortaq qayğısı olması, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı proqnozlarda (xüsusilə də, zaman, həcm və regional model baxımından) bir çox qeyri-müəyyənliklərin mövcudluğu, hazırkı və gələcək nəsillər üçün iqlim sistemini qorumaq və s. göstərmək olar.

Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən, onun qəbul edilməsinin əsas məqsədi istixana qazlarının atmosferdə yığılmasının, iqlim sistemində insan mənşəli təhlükəli təsirlərin qarşısını almaqdır. Bu məqsədə ekosistemin iqlim dəyişikliyinə təbii uyğunlaşması, qida istehsalının təsirlənməyəcəyi və iqtisadiyyatın davamlı inkişafının mümkün olduğu zaman dilimində nail olunmalıdır.

Konvensiyanın 7-ci maddəsinə əsasən yaradılmış Tərəflər Konfransı (COP) bu Konvensiyanın ən ali orqanı kimi çıxış etməklə, Konvensiya və Tərəflər Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi aktların icrasına davamlı nəzarəti həyata keçirir və Konvensiyanın tələblərinin lazımı şəkildə icrasını təşviq etmək üçün öz səlahiyyətləri daxilində qərarlar alır.

Tərəflər Konfransının fəaliyyəti bir çox hallarda müsbət qiymətləndirilsə də, müəyyən çatışmazlıqların da olması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Xüsusilə, ölkələrin istixana qazı emissiyasını azaltması ilə bağlı öhdəliklərinin icrasının qənaətbəxş olub-olmaması və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin izlənilməsi mövzularında Tərəflər Konfransı çətinliklərlə üzləşir. Eləcə də Konvensiya ilə inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkərə iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə çərçivəsində maliyyə dəstəyi göstərməsi haqqında öhdəliyinin yerinə yetirilməsi barədə əskikliklərin mövcudluğu bir çox hallarda mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Məsələn, 2009-cu ildə inkişaf etmiş ölkələr (xüsusilə, ABŞ, Kanada və Avstraliya İttifaqı) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istixana qazlarının emissiyasının azaldılması üçün 2020-ci ilədək 100 milyard dollar vəsait xərcləməyi öz öhdələrinə götürsələr də, 2018-ci ildə ABŞ, yalnız ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) 0.03%-i məbləğində (təxminən 22 milyard dollar) vəsait ayıracağını elan etdi. Bu isə hədəflənən məbləğin yarısından belə az idi⁹⁷.

Konvensiyanın ayrı-ayrı maddələrində Tərəflər Konfransının fəaliyyətinə dəstək üçün müxtəlif orqanlar (Katiblik, elmi-texnoloji məşvərət orqanı, icra alt orqanı və s.) təşkil edilmiş, onların

⁹⁶ Universal Declaration of Human Rights, Article 23 (<https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>)

⁹⁷ World Resources Institute, “Are Countries Providing Enough to the \$100 Billion Climate Finance Goal?”, 07 October 2021 (<https://www.wri.org/insights/developed-countries-contributions-climate-finance-goal>)

səlahiyyətləri və fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu orqanlar öz fəaliyyətlərinə dair Tərəflər Konfransı qarşısında hesabat verirlər.

Konvensiya ilə tənzimlənən məsələlər mahiyyət etibarilə “Ozon təbəqəsinin mühafizəsinə dair” Vyana Müqaviləsinin⁹⁸ “Ozon təbəqəsinin nazikləşdirən maddələrə dair” Montreal Protokolu⁹⁹ ilə tənzimlənən məsələlərə bənzərdir. Hesab edirik ki, Vyana Müqaviləsinin və Montreal Protokolunun imzalanması səbəb olan amillər, hansı ki, ozon təbəqəsinin zədələnməsinin və onu nazikləşdirən maddələrin təbiətə təsiri nəticə etibarilə iqlim dəyişikliyinə də səbəb olmuşdur.

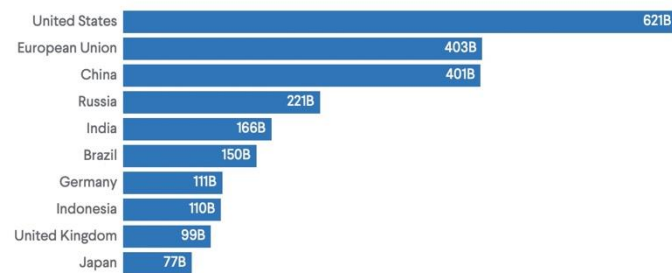
Konvensiyanın bütövlükdə ümumi xarakter daşması onun icrasında da müəyyən çətinliklərə gətirib çıxardığından, Tərəf dövlətlər onun dəqiqləşdirilməsi üçün addımlar atmış, müzakirələr aparmış və nəticədə 11 dekabr 1997-cu ildə Kioto Protokolu imzalanmışdır.

Kioto Protokolu – Kioto Protokolu “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyası ilə müqayisədə daha spesifik tənzimləmə mexanizminə və normativ göstərişlərə malik olduğundan qəbul edilməsi və tətbiqi də bir o qədər mürəkkəb olmuşdur. Məzmun etibarilə ilk məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan bu Protokolun spesifik xarakteri onun Tərəf Dövlətlərin konkret sahələr (məsələn, energetika, nəqliyyat və sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, tullantıların ayrılması və s.) üzrə öhdəliklərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, Tərəflər Konfransının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi və fəaliyyətinin davamlı (mütəmadi) xarakter alması, iqlim dəyişikliyinə səbəb olan istixana qazlarının siyahısının, həmin qazların mənbələrinin sektor və kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsində ifadə olunur.

Kioto Protokolu Tərəf Dövlətlər üçün karbon emissiyasının 5% limitinə çatdırılması barədə öhdəlik qoymaqla, bu öhdəliyin icrasına nəzarəti həyata keçirən təkmil sistem qurmuş olsa da, Protokol Çin və Hindistan başda olmaqla, digər əsas etimətləri bu öhdəliyi icra etməyə məcbur edə bilmədi.

Top Greenhouse Gas Emitters Since 1850

Emissions in metric tons of carbon dioxide equivalent, as of 2021

Hətta ABŞ 1998-ci ildə Protokolu imzalayaraq onu qoşulsa da, onun maddələri ilə nəzərdə tutulmuş vəzifələrini iqtisadiyyata təsiri baxımından narahatlıqları olduğundan heç bir zaman yerinə yetirməmişdir¹⁰⁰.

Kioto Protokolunun uğursuzluqları Tərəf Dövlətləri yenidən toplaşmağa və daha səmərəli müqavilə bağlamağa sövq etdi. 2015-ci ilin dekabrında Parisdə keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Konfransı

(COP21) çərçivəsində qəbul edilmiş Paris Sazişi bu vəzifəni öz üzərinə götürdü.

Paris Sazişi – iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etməyi və uzunmüddətli iqlim məqsədlərinə nail olmağı nəzərdə tutan Paris Sazişi Konvensiyanı və onun məqsədlərini daha səmərəli həyata keçirməklə, davamlı inkişaf və yoxsulluğu aradan qaldırmaq üzrə səylər kontekstində iqlim dəyişmələri təhlükəsinə qlobal cavab tədbirlərini gücləndirməyi hədəfləyir.

Paris Sazişinin əsas fərqləndirici cəhəti Tərəf Dövlətlərin üzərinə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə strategiyasının (NDC – Nationally Determined Contributions) təqdim edilməsi və onun mütəmadi olaraq yenilənməsi vəzifəsinin qoyulması idi. BMT-nin Milli Mübarizə Strategiyalarının Reyestrinə¹⁰¹ əsasən, Sazişin Tərəfi olan bütün dövlətlər bu sənədi Katibliyə təqdim etmiş və davamlı olaraq yenilənmişdir. Maraqlısı budur ki, həm BMT-nin Katibliyi, həm müstəqil araşdırma layihəsi olan iqlim dəyişikliyi qeydiyyatçısı (CAT – Climate Action Tracker)¹⁰², həm də çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar, (məsələn, Dünya Bankı və Beynəlxalq Enerji Agentliyi) üzv-dövlətlər tərəfindən təqdim edilən Milli Mübarizə Strategiyalarını ümumilikdə müsbət qiymətləndirmişdir.

⁹⁸ “Vienna Convention for the protection of the ozone layer” (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A21988A1031%2801%29>)

⁹⁹ Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer (<https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201522/volume-1522-i-26369-english.pdf>)

¹⁰⁰ Council on Foreign Relations, “Global climate agreements: successes and failures” (<https://www.cfr.org/backgrounder/paris-global-climate-change-agreements>)

¹⁰¹ Nationally Determined Contributions Registry (<https://unfccc.int/NDCREG>)

¹⁰² CAT – Climate Action Tracker (<https://climateactiontracker.org/about/>)

Avropa Birliyinin “İqlim Məcəlləsi”¹⁰³ – BMT-nin Çərçivə Konvensiyasından, Kioto Protokolu və Paris Sazişindən fərqli olaraq, Avropa İqlim Məcəlləsinin qəbul edilməsinin əsas məqsədi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq deyil, hal-hazırki şəraitdə iqlim vəziyyətini stabil (neytral) saxlamaqdır. Bu o demək deyil ki, Məcəllədə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində görüləcək tədbirlər nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, Məcəllənin 1-ci bəndində göstərilmişdir ki, BMT-nin “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyasında və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş Paris Sazişində nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olmaq üçün öz prinsiplərini rəhbər tutur.

Qəbul edildiyi ilk vaxtlarda Məcəllə ilə müəyyənləşdirilmiş 2030-cu il hədəfi – istixana qazlarının emissiyasının 60% azaldılması tələbi 4 mart 2020-ci il tarixli dəyişikliklə BMT-nin Çərçivə Konvensiyası və Paris Sazişinə müvafiq olaraq, 55%-ə endirildi.

Regional akt olan Avropa İqlim Məcəlləsinin 7-ci bəndində istixana qazlarının emissiyasının azaldılması üçün görülən tədbirlərin iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir. Belə ki, 1990 – 2019-cu illərdə Avropa Birliyində istixana qazlarının emissiyasının 24% azaldığı halda, İttifaq çərçivəsində iqtisadiyyatda 60% inkişaf müşahidə edilmişdir.

Avropa İqlim Məcəlləsi ilə üzv-dövlətlərə tövsiyə edilir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində (enerji, sənaye, nəqliyyat, tikinti, kənd təsərrüfatı, tullantı və s. daxil olmaqla), xüsusilə də istixana qazının emissiya olunduğu sahələrdə İttifaqın 2050-ci il hədəflərinə nail olmaq üçün Avropa İttifaqı ilə sinxron fəaliyyət göstərməlidir. Əlavə olaraq, Məcəllə ilə müəyyənləşdirilmiş əsas hədəfləri sırasına 2030-cu ilədək Avropa İttifaqı ərazisində 3 milyard yeni ağac əkək və 2050-ci ilədək “iqlimi neytral qitə” statusunu almaq daxildir.

Avropa ətraf mühit agentliyinin fikrincə, bu Məcəllə Avropa İttifaqının iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində kulminasiya nöqtəsidir. Lakin Bolqarıstan kimi ölkələr Məcəlləni öz milli qanunvericiliklərini adekvat əks etdirmədiyindən və mənafeləri ilə üst-üstə düşmədiyindən ondan imtina etmişdirlər¹⁰⁴.

09 may 1992-ci ildə BMT tərəfindən “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyası qəbul edildikdən sonra, yeni yaranmış müstəqil Azərbaycan Respublikası da öz qanunvericiliyini bu Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq və müvafiq milli normativ-hüquqi aktları qəbul etmək üçün işlər görməyə başladı.

Bu sahədə əsas normativ göstərişin müəyyənləşdirildiyi **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının**¹⁰⁵ “Vətəndaşların əsas vəzifələri” adlanan IV fəslinin 78-ci maddəsinə əsasən, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur. Bu maddədə “hər bir şəxs” ifadəsi ətraf mühitin qorunmasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq bütün insanlara aid edilməsinə işarə edir.

Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Konstitusiyanın 24-cü maddəsindən görüldüyü kimi, hüquq özündə vəzifəni də ehtiva edir. Beləliklə, ətraf mühitin qorunması vəzifəsi, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq (Konstitusiyanın 39-cu maddəsi) konstitusion hüququndan qaynaqlanır.

İqlim dəyişikliyi sahəsində spəşifik daxili qanunvericilik aktının qəbul edilmədiyini nəzərə alaraq, ümumi şəkildə ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktları nəzərdən keçirmək mümkündür.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununun¹⁰⁶ 49-cu maddəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir ki, yer kürəsi iqliminin və ozon təbəqəsinin mühafizəsi ölkənin qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrlə (sazişlərlə) tənzimlənir.

İqlim dəyişikliyinə qarşısının alınmasına yönəlmiş normativ-hüquqi aktlardan bir digəri isə **“Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” AR Qanunudur**¹⁰⁷. Həmin Qanunun 1.0.3-cü maddəsində atmosfer havasının çirklənməsinə “atmosfer havasında zərərli maddələrin miqdarının gigiyenik və ekoloji normativlərdən artıq olması” kimi anlayış verilmişdir.

¹⁰³ European Climate Law (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1119>)

¹⁰⁴ European Environment Agency, “Climate change impacts, risks and adaptation”

(<https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/climate-change-impacts-risks-and-adaptation?activeTab=07e50b68-8bf2-4641-ba6b-edalafd544be&activeAccordion=4268d9b2-6e3b-409b-8b2a-b624c120090d>)

¹⁰⁵ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (<https://e-qanun.az/framework/897>)

¹⁰⁶ “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/3852>)

¹⁰⁷ “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/3515>)

“Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” AR Qanununun¹⁰⁸ 4.9 və 4.9.12-ci maddələrinin tələblərinə əsasən, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərdə tutulan fəaliyyətin iqlim dəyişmələrinə təsiri qiymətləndirilir.

Təkliflər

İstənilən normativ-hüquqi aktın effektivliyinin qiymətləndirilməsi iki kriteriya üzrə həyata keçirilə bilər: tətbiqetmə və uyğunluq; məqsədlərə nail olma.

İngilis hüquq ədəbiyyatında hüququn səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı qismində qarşı qoyulan hədəflərlə (məqsədlərlə) nəticə arasındakı qarşılıqlı əlaqədir¹⁰⁹. Bu baxımdan, yuxarıda adları çəkilən beynəlxalq, ikitərəfli və milli qanunvericilik aktlarının tətbiqinin səmərəliliyini statistik göstəricilər baxımından qiymətləndirmək daha düzgün olardı.

“İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyasının 2-ci maddəsində göstərilmiş “istixana qazlarının atmosferdə yığılmasının, iqlim sisteminə insan mənşəli təhlükəli təsirlərin qarşısını almaq” məqsədinə nail olunmasında dünya təcrübəsi kifayət qədər acınacaqlıdır. Belə ki, Konvensiyaya əlavə olaraq qəbul edilmiş Paris Sazişi ilə nəzərdə tutulmuş qlobal istiləşmənin 1.5°C ilə məhdudlaşdırılması hədəfi üçün ABŞ, Çin və Hindistan kimi iri emitentlər tərəfindən heç bir qənaətbəxş addım atılmamışdır.

Çərçivə Konvensiyasına müvafiq olaraq, ABŞ tərəfindən təqdim edilmiş hesabatdan¹¹⁰ görünür ki, 1991 – 1998-ci illərdə ABŞ-da emissiya edilmiş karbon qazının (CO₂) miqdarı 4 milyon 259 min tondan 4 milyon 995 min tonadək artmışdır (təqribən 17%). Təxminən eyni miqdarda artım 1999 – 2008-ci illərdə də müşahidə olunmuşdur.

Konvensiya ilə üzv-dövlətlərin üzərinə illik karbon qazı emissiyasını azaltmaq öhdəliyi qoyulmuş, Konvensiyanın Tərəflər Komitəsi tərəfindən bu mümkün olmadıqda ən azından emissiyanın keçmiş illərlə müqayisədə stabil saxlanması istiqamətində fəaliyyət göstərilməsi tövsiyə edilmiş olsa da, ABŞ bu öhdəliyə və tövsiyəyə məhəl qoymadan öz maraq və mənafeləri uğruna bu sahədə məqsədyönlü addım atmamış, qəbul edilmiş bütün qanunlar və beynəlxalq öhdəliklər yalnız kağızlarda qalmışdır (Çin və Hindistan tərəfindən təqdim edilmiş illik hesabatlarda da eyni mənzərəni görmək mümkün olduğundan şərh edilməsinə ehtiyac duyulmamışdır).

Göründüyü kimi, Çərçivə Konvensiyasının, onun Protokol və Sazişinin effektivliyi onun yuxarıda göstərilən meyarlar baxımından qənaətbəxş qiymətləndirilməməlidir. Belə ki, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqda əsas rolu inkişaf etmiş ölkələr oynamalı və onlar inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün flagman olmalı olsalar da, təəssüf ki, tətbiqetmədə bu kimi böyük problemlər mövcuddur.

Avropa Birliyinin “İqlim Məcəlləsi”nin tətbiq edilməsi Birlik tərəfindən müsbət qiymətləndirilsə də, Avropa Komissiyasının Nəşriyyat ofisi tərəfindən yayımlanmış “Avropa İttifaqının ətraf mühit hüququnun tətbiqi: üstünlüklər və nailiyyətlər”¹¹¹ adlı məlumat vərəqində göstərilmişdir ki, 1994 – 2014-cü illərdə Avropa ətraf mühit siyasətinin bir neçə sahəsində (tullantıların idarə olunması, su, sənaye emissiyası, təbiətin mühafizəsi və ətraf mühitə təsir) ümumilikdə mindən çox iş üzrə 244 pozuntu halı müəyyən edilmişdir.

Avropa Birliyində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qəbul edilmiş aktların tələblərinin üzv-dövlətlər tərəfindən icrasına bilavasitə nəzarəti həyata keçirən Avropa Komissiyasının qarşılaşdığı neqativ hallar saysız-hesabsız olmuşdur. Belə ki, Fransa mətbuatında qanunsuz tullantı məntəqələrinin mövcudluğu barədə yayılan vətəndaş narazılıqlarından sonra Komissiya Fransaya qarşı Avropa İttifaqının Ədalət Məhkəməsində pozuntu haqqında iş qaldırdı. Məhkəmə iclası baş tutanadək 8523 belə məntəqədən yalnız 26-sı qalmış, digərləri şəhər icra hakimiyyəti və bələdiyyələr tərəfindən nizama salınmışdır.

¹⁰⁸ “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/39511>)

¹⁰⁹ “Theory and history of law enforcement”, Criteria for determining the effectiveness of the law; Vladimir A. Rybakov, Dostoevsky Omsk State University

¹¹⁰ United States of America. First Biennial Reporting Common Tabular Format (https://unfccc.int/sites/default/files/resource/usa_2014_v3.0_formatted.pdf)

¹¹¹ “Enforcing EU environment law: benefits and achievements” (<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/7f85fd7c-bd11-11e6-a237-01aa75ed71a1>)

“Avropa İqlim Məcəlləsi”nin tətbiqini çətinləşdirən hallara ölkələrin daxili qanunvericiliklərinə implimentasiyası, iqtisadi və siyasi maneələr, tətbiqetmə və s. aiddir. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün Avropa Komissiyası tərəfindən davamlı işlər aparılsa da, üzv-dövlətlər bu məsuliyyətdən yayınmaq üçün Məcəllədən imtina etmişdirlər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrlə, xüsusilə BMT-nin Çərçivə Konvensiyası, Kioto Protokolu və Paris Sazişi ilə götürdüyü öhdəliklərinin icrası prosesi BMT Katibliyi tərəfindən müsbət qiymətləndirilsə də, maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı və texniki imkanların məhdudluğu, bu beynəlxalq aktlara müvafiq olaraq hazırlanmış milli hədəflərə çatmağı əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasına edilən yardımlar bu hədəflərə nail olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusilə də Tərəflər Konfransının 29-cu iclasına (COP29) ev sahibliyi edəcək Azərbaycan Respublikası 2030-cu ilədək ölkə ərazisində CO₂ qazı emissiyasını 35% azaltmağı hədəfləmişdir.

01 oktyabr 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası tərəfindən təqdim edilmiş “BMT-nin “İqlim dəyişikliyi haqqında” Çərçivə Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının milli səviyyədə müəyyən edilmiş töhfə” barədə Məlumatında¹¹² göstərilmişdir ki, 2010-cu ildə istixana qazlarının milli emissiyası global emissiyanın (*total emissions*) 0.1%-ni təşkil etmişdir. Bu isə adambaşına 5.4 ton karbon qazı emissiyası mənasına gəlməkdədir.

Həmin Məlumatda karbon qazı emissiyasını 2030-cu ilədək hədəflənən göstəricilərlə azaltmaq üçün görüləcək tədbirlərə nümunə olaraq, enerji sahəsində izolyasiya işlərinin görülməsi və müasir işıqlandırma sistemlərindən istifadə; neft-qaz sektorunda EURO-5 standartlarına uyğun neft emalı zavodlarının inşası; ictimai nəqliyyat sahəsində metro stansiyalarının artırılması, nəqliyyatın intellektual idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, yolayırıcılarının, yeraltı və yerüstü piyada keçidlərinin inşası; kənd təsərrüfatı sahəsində heyvan və ev quşlarının peyinlərindən metan qazlarının toplanılması, alternativ enerji mənbələrindən və yenilikçi texnologiyadan istifadə edilməsi; tullantıların idarə edilməsi üçün müasir idarəetmə sistemlərinin yaradılması və s. göstərilmişdir.

Göründüyü kimi beynəlxalq aktlarının tətbiqi zamanı qarşılaşılan ən əsas problemlər **maliyyə, qanunvericilik (hüquqtətbiqetmə)** sahələrində yaranmaqdadır.

Maliyyə sahəsində qarşılaşılan çətinliklər BMT İnkişaf Proqramı tərəfindən müəyyən dərəcədə aradan qaldırılsa da, karbon qazının hegemon emitentləri tərəfindən maliyyə çətinliyi ilə üzləmiş ölkələrə sinxron maliyyə yardımı göstərməsi mümkün ola bilər.

Bununla bağlı Çərçivə Konvensiyasına (və ya Kioto Protokolu və ya Paris Sazişinə) ətraf mühitə zərər verməyə səbəb olan fəaliyyətlərdən əldə edilən gəlirlərin böyük bir hissəsinin ekoloji tarazlığın təmin edilməsi üçün müvafiq ölkələrə maddi yardım kimi verilməsi barədə öhdəliyin müəyyənləşdirilməsi daha effektiv ola bilər.

Eləcə də Konvensiya üzrə inkişaf etmiş üzv-dövlətlərin hər il Milli Mübarizə Strategiyası ilə hədəflənən dərəcələr üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş məbləğdə pulun Tərəflər Konfransına bloklanmış məbləğ kimi depozit qoyulması öhdəliyi də tərəflərin öz öhdəliklərinin icrasında məcburetə xarakterinə öz töhfəsini verəcəkdir. Belə ki, Milli Mübarizə Strategiyası ilə hədəflənən dərəcədə və ya daha çox inkişaf göstərmiş ölkələr müvafiq məbləğdə depoziti geri alsalar da, bu hədəflərin çox aşağısında qalan və ya hətta karbon qazı emissiyasını əvvəlki illərlə müqayisədə artırmış ölkələr isə həmin məbləğdə pul vəsaitindən məhrum olacaqlar. Beləliklə, əldə edilmiş pul vəsaiti iqlim dəyişikliyi sahəsində mübarizədə fərqlənən ölkələrə maliyyə dəstəyi qismində təqdim edilə bilər.

Qanunvericilik sahəsində əsas çətinlik dövlətlərin öz milli qanunvericiliklərini beynəlxalq aktların tələblərinə uyğunlaşdırmasında (implimentasiya) yaranır. Məsələn, 1997-ci ildən etibarən Kioto Protokolu 191 ölkə tərəfindən dəstəklənsə də, ABŞ bu Protokolu imzalamıqdan yayındı. ABŞ-la yanaşı, Rusiya və Kanada da bu Protokolla nəzərdə tutulmuş hədəflərlə razılaşmadıqlarını bildirmişdirlər. Həmin ildə ABŞ Kioto Protokolunu imzalasa da, ABŞ Senatı tərəfindən təsdiq edilmədiyindən Protokol hələ də tətbiq edilməməkdədir¹¹³.

¹¹² Information to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) on the Intended Nationally Determined Contribution (INDC) of the Republic of Azerbaijan (<https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze188444.pdf>)

¹¹³ National Geographic, Historic Article “Dec 11, 1997 CE: Kyoto Protocol Signed” (<https://education.nationalgeographic.org/resource/kyoto-protocol-signed/>)

Qanunvericilik sahəsində qarşılaşılan bu tip çətinliklərlə mübarizədə ən effektiv üsul maliyyə sanksiyalarının və ya iqtisadi-ticarət embarqolarının tətbiqidir. Maliyyə itkisi qədər effektiv olmasa da, diplomatik təzyiq, siyasi təcrid, məhkəmə tədbirləri kimi məcburetmə vasitələri də üzv-dövlətlərin öz öhdəliklərinin icrasında istifadə oluna bilər.

NƏTİCƏ

İqlim dəyişikliyi – bəşəriyyət üçün böyük təhlükə, çağdaş dövrün ən mühüm və kompleks məsələlərindən biri... İqlim dəyişikliyinə mənfi nəticələri yalnız insanların və canlıların həyat və sağlamlığı üçün deyil, eyni zamanda, hüquq və azadlıqlar üçün də təhlükəli xarakter daşıyır.

Beynəlxalq təşkilatların məcburi köçkünlərin sayı barədə statistik göstəricilərinin kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq, dövlətlər tərəfindən əsaslı tədbir görülmədiyindən məcburi yerdəyişmə iqlim dəyişikliyinə törətdiyi böyük fəsadlardan biri olaraq qalmağa davam edir. Eləcə də “qaçqın” anlayışına iqlim dəyişikliyi səbəbindən məcburi yerdəyişməyə məruz qalmış şəxslərin daxil edilməməsi onların bir sıra hüquq və azadlıqlarından məhrum olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən müvafiq milli və beynəlxalq qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi, tədris proqramlarında iqlim dəyişikliyi barədə mövzulara daha çox yer verilməsi və qaçqın və məcburi köçkünlər üçün maddi və sair güzəştlərin tətbiq edilməsinin bu sahədə məqsədyönlü addım olacağını hesab edirik.

İqlim dəyişikliyi sosial cəhətdən həssas əhali qrupuna aid edilən şəxslər üçün qarşısızalmaz fəsadlar törədərək onların da müxtəlif hüquq pozuntuları ilə üzləşmələrinə səbəb olur. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün ictimai iştirakçılığın təşviq edilməsi, baş verən neqativ halların beynəlxalq və ya milli təşkilatlar, ali təhsil müəssisələri və xüsusi təyinatlı akademik orqanlar tərəfindən ətraflı araşdırılması, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə məruz qalmış həssas əhali qruplarının maliyyə asılılığının aradan qaldırılması üçün iqtisadi tənzimləmələrin tətbiq edilməsi, iqlim dəyişikliyinə potensial fəsadlarının qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün qabaqlayıcı (sığorta xarakterli) tədbirlərin görülməsinin məqsədmüvafiq olduğu qənaətdəyik.

İqlim dəyişikliyinə canlıların sağlamlığına və qida təhlükəsizliyinə təsirsiz ötürməsi mümkünsüzdür. Bu baxımdan müvafiq sahədə qabaqlayıcı tədbirlər kimi yağış sularının toplanması və istifadəsinin, ağıllı kənd və şəhər layihələrinin təşviqi və genişmiqyaslı tətbiqi, ictimaiyyətin baş verən proseslər barədə məlumatlandırılması üçün layihələrin təşkilinin problemə həllyönümlü yanaşma olacağını düşünürük.

İqlim dəyişikliyinə zəmin yaradan və karbon qazı emissiyasında aparıcı rol oynayan iri korporasiyalar və biznes strukturlarının anti-ekoloji fəaliyyətinin qarşısının alınması və ətraf mühitin mühafizəsinin istehsalatın bütün mərhələlərində davamlı xarakterini qorumaq üçün təklif edirik ki, iri biznes subyektlərinin (istehsalçıların) ekoloji çirklənmənin qarşısının alınmasına təşviq etmək üçün onların vergi və digər ödənişlərdən qismən və ya bütövlükdə azad edilməsi təşviqedicidir, habelə ətraf mühiti çirkləndirməklə istehsal fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər üçün ağır maddi (iqtisadi) sanksiyaların tətbiqi məcbureddir tədbir kimi nəzərdən keçirilsin.

İqlim dəyişikliyinə törətdiyi fəsadların global xarakteri nəzərə alınmaqla həm beynəlxalq, həm regional, həm də milli səviyyədə normativ aktların layihələrinin təkmilləşdirilməsi, iri emitentlərin bu aktlarda iştiraka cəlb edilməsi, iştirakçı dövlətlərin bu aktlarla nəzərdə tutulmuş öhdəliklərinin icrasına ciddi nəzarət mexanizmlərinin yaradılması və icrada pozuntuya yol vermiş dövlətlərə qarşı hədəfli maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsi tələyüklü əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu səbəbdən həmin aktların qəbul edilməsi ilə yanaşı, icraya nəzarəti həyata keçirən müvafiq orqanların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi də nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikası iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə beynəlxalq arenada müsbət nəticələr əldə etmiş nadir ölkələr sıyahısındadır. Hətta ölkəmizin mübarizəsini digər ölkələrdən fərqləndirən bir sıra cəhətlər də mövcud olmuşdur. 70 ildən çox müddətdə Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycan iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə müstəqil addımlar ata bilməmiş, müstəqillik əldə etdikdən sonra isə torpaqlarının təxminən iyirmi faizinin işğal edilməsi ilə bu sahədə tamamilə zəif bənd olmuşdur. Lakin XX əsrin sonlarından 2010-cu ilədək dövrdə karbon qazı emissiyası iyirmi beş faizdən çox azaldılmışdır.

Azərbaycanda 2024-cü il “Yaşıl Dünya Naminə Həmrəylik ili” elan edilmişdir. Bu elan çərçivəsində ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər planı hazırlanmışdır və hazırda icra olunur. Azərbaycan Respublikasında iqlim dəyişikliyinə insan hüquqlarına təsiri ilə bağlı görülən işlərin önəmli qismi İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilin (Ombudsman) payına düşür.

Yekun olaraq, unudulmamalıdır ki, iqlim dəyişikliyinə qarşı effektiv tədbirlər görülmədiyi halda bəşəriyyətin qarşılaşdığı sonuncu problem olacağı ehtimal edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/3515>)
2. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı Tərəflərin 21-ci Konfransında qəbul olunmuş Paris Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/34278>)
3. “*Blokçeyn texnologiyasından istifadə etməyin 10 ən maraqlı yolu*” (<https://itstep.az/blog/10-most-interesting-ways-to-use-blockchain-technology>)
4. “*Effects*” – NASA Science (<https://science.nasa.gov/climate-change/effects/>)
5. “Enforcing EU environment law: benefits and achievements” (<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/7f85fd7c-bd11-11e6-a237-01aa75ed71a1>)
6. “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/39511>)
7. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/3852>)
8. “Fadeyeva Rusiyaya qarşı İş” üzrə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Qərarı (<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22002-3813%22%7D>)
9. “*Forced displacement*”, European Commission (https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/migration-and-forced-displacement/forced-displacement_en#:~:text=We%20refer%20to%20forced%20displacement,%2C%20environmental%20degradation%2C%20or%20disasters.)
10. “*Forced displacement*”, European Commission (https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/migration-and-forced-displacement/forced-displacement_en#:~:text=We%20refer%20to%20forced%20displacement,%2C%20environmental%20degradation%2C%20or%20disasters.)
11. “*Gender & climate change*”, The World Bank Group (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/274081468183862921/pdf/658420REPLACEM00Box374367B00PUBLIC0.pdf>)
12. “*Gender equality: Women’s rights in review 25 years after Beijing*”, UN Women–Headquarters (<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Womens-rights-in-review-en.pdf>)
13. “*Getting every school climate-ready: how countries are integrating climate change issues in education*” | UNESCO (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379591>)
14. “*Global Surface Temperature*” | NASA Global Climate Change. Climate Change: Vital Signs of the Planet (<https://climate.nasa.gov/vital-signs/global-temperature/?intent=121>)
15. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/1405>)
16. “*İqlim dəyişmələri və Azərbaycan*”, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (<https://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>)
17. “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya (https://www.migration.gov.az/content/pdf/5acb13dbbab6c_Qaçqınların%20statusu%20haqqında%20konvensiya.pdf)
18. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/4757>)
19. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (<https://e-qanun.az/framework/4775>)

20. “*State of the Global Climate 2022*”, World Meteorological Organization (<https://wmo.int/publication-series/state-of-global-climate-2022#:~:text=For%20global%20temperature%2C%202015%2D2022,up%20to%20thousands%20of%20years>)
21. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/18343>)
22. “*The Global Compact on Refugees*” UNHCR – The UN Refugee Agency (<https://www.unhcr.org/about-unhcr/overview/global-compact-refugees>)
23. “*Theory and history of law enforcement*”, Criteria for determining the effectiveness of the law; Vladimir A. Rybakov, Dostoevsky Omsk State University
24. “*UNESCO iqlim dəyişikliyinin Cənub-Şərqi Avropada təhsil hüququna təsiri barədə tədqiqat aparıb*”, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi (https://azertag.az/xeber/unesco_iqlim_deyisikliyinin_cenub_serqi_avropada_tehsil_huququna_tesiri_barede_tedqiqat_aparib-2617265)
25. “*UNESCO Report on addressing climate change issues in education, 2021*” | Higher Education and research for Sustainable Development (<https://www.iau-hesd.net/action/unesco-report-addressing-climate-change-issues-education-2021>)
26. “Vienna Convention for the protection of the ozone layer” (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A21988A1031%2801%29>)
27. 4th SDG Youth Summer Camp – SDG Resource Document, “The 2030 Agenda for Sustainable Development’s 17 Sustainable Development Goals (SDGs)” (https://sdgs.un.org/sites/default/files/2020-09/SDG%20Resource%20Document_Targets%20Overview.pdf)
28. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (<https://e-qanun.az/framework/46943>)
29. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (<https://e-qanun.az/framework/897>)
30. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (<https://e-qanun.az/framework/46948>)
31. Azərbaycan Tibb Universiteti, “*Yer kürəsi iqliminin dəyişilmələrinin müasir problemləri, iqlimin qorunması sahəsində beynəlxalq problemlər*”
32. Beijing Declaration and Platform for Action (<https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>)
33. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “*İqlim dəyişikliyi haqqında*” Çərçivə Konvensiyası
34. Burns, P. A., & Mutunga, C. Addressing the impact of climate change on sexual and reproductive health among adolescent girls and young women in Low- and Middle-Income countries. *Global Health Science and Practice* (<https://doi.org/10.9745/ghsp-d-23-00374>)
35. Cacioppo, J. T., & Hawkley, L. C. Social Isolation and Health, with an Emphasis on Underlying Mechanisms “*Perspectives in Biology and Medicine*” (<https://doi.org/10.1353/pbm.2003.0049>)
36. *Carbon dioxide concentration* | NASA Global Climate Change. Climate Change: Vital Signs of the Planet. (<https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/?intent=121#:~:text=Since%20the%20onset%20of%20industrial,ice%20age%2020%2C000%20years%20ago.>)
37. Case of “*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*” (<https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22itemid%22:%5B%22002-14304%22%5D%7D>)
38. Case of *Pretty v. United Kingdom* (<https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22fulltext%22:%5B%22Pretty%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-60448%22%5D%7D>)
39. CAT – Climate Action Tracker (<https://climateactiontracker.org/about/>)
40. Centers for Disease Control and Prevention (<https://www.cdc.gov/>)
41. Chromosome Doubling of Microspore – Derived Plants from Cabbage (*Brassica oleracea* var. capitata L.) and Broccoli (*Brassica oleracea* var. italica L.). *Frontiers in Plant Science* (<https://doi.org/10.3389/fpls.2015.01118>)
42. *Climate change indicators: Heat-Related Deaths* | US EPA (<https://www.epa.gov/climate-indicators/climate-change-indicators-heat-related-deaths>)

43. *Climate change indicators: Lyme Disease* | US EPA (<https://www.epa.gov/climate-indicators/climate-change-indicators-lyme-disease#ref7>)
44. *Climate Change: Annual greenhouse gas index*. (2022, June 17). NOAA Climate.gov. (<https://www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-annual-greenhouse-gas-index>)
45. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf>)
46. Convention on the Rights of the Child (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/crc.pdf>)
47. Council on Foreign Relations, “Global climate agreements: successes and failures” (<https://www.cfr.org/backgrounder/paris-global-climate-change-agreements>)
48. *Data show no recent slowdown in global warming*. (2015, June 4). National Oceanic and Atmospheric Administration. (<https://www.noaa.gov/media-release/science-publishes-new-noaa-analysis-data-show-no-recent-slowdown-in-global-warming>)
49. Department of Public Health – *Acute Communicable Disease Control* (<http://publichealth.lacounty.gov/acd/vector.htm>)
50. *European Centre for Disease Prevention and Control* (<https://www.ecdc.europa.eu/en>)
51. European Climate Law (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1119>)
52. European Environment Agency, “Climate change impacts, risks and adaptation” (<https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/climate-change-impacts-risks-and-adaptation?activeTab=07e50b68-8bf2-4641-ba6b-eda1afd544be&activeAccordion=4268d9b2-6e3b-409b-8b2a-b624c120090d>)
53. *European Journal of Soil Science* – “Climate change impacts on soil salinity in agricultural areas” səhifə 10 (https://www.ars.usda.gov/arsuserfiles/20361500/pdf_pubs/P2682.pdf)
54. Gender and climate change under the Gender Action Plan (GAP) (<https://www4.unfccc.int/sites/SubmissionsStaging/Documents/201804300906---UN%20Women%20Submission%20to%20UNFCCC%20on%20Gender%20and%20Climate%20Change.pdf>)
55. *Gender and the environment* (https://www.oecd-ilibrary.org/environment/gender-and-the-environment_3d32ca39-en;jsessionid=V4HFZfybMyU2Gkxc_bEJ9vb-1ZAWZ-5M6k7yULK_ip-10-240-5-175)
56. Global Carbon Budget (<https://globalcarbonbudget.org/fossil-co2-emissions-at-record-high-in-2023/>)
57. *Global Gender Gap Report 2024*. World Economic Forum (<https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/>)
58. How are disabled people disproportionately affected by climate change? Young People’s Trust for the Environment (<https://ypte.org.uk/news/how-are-disabled-people-disproportionately-affected-by-climate-change>)
59. Information to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) on the Intended Nationally Determined Contribution (INDC) of the Republic of Azerbaijan (<https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze188444.pdf>)
60. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), “Global warming of 1,5°C” (https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2022/06/SR15_Full_Report_HR.pdf)
61. IPCC Technical Paper VI – “Climate Change and Water” (<https://archive.ipcc.ch/pdf/technical-papers/climate-change-water-en.pdf>)
62. İstixana qazlarının emissiyasının mənbələri (<https://www.epa.gov/ghgemissions/sources-greenhouse-gas-emissions>)
63. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*
64. Leon, L. R., & Bouchama, A. Heat Stroke. “*Comprehensive Physiology*” (<https://doi.org/10.1002/cphy.c140017>)
65. *Loneliness and Health: Potential Mechanisms : Psychosomatic Medicine* (https://journals.lww.com/psychosomaticmedicine/abstract/2002/05000/loneliness_and_health_potential_mechanisms.5.aspx)

66. Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer (<https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201522/volume-1522-i-26369-english.pdf>)
67. National Geographic, Historic Article “Dec 11, 1997 CE: Kyoto Protocol Signed” (<https://education.nationalgeographic.org/resource/kyoto-protocol-signed/>)
68. National Library of Medicine, National Center for Biotechnology Information, “Climate Change and Children’s Health — A Call for Research on What Works to Protect Children” (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3499869/>)
69. Nationally Determined Contributions Registry (<https://unfccc.int/NDCREG>)
70. New report shows just 100 companies are source of over 70% of emissions (<https://www.cdp.net/en/articles/media/new-report-shows-just-100-companies-are-source-of-over-70-of-emissions>)
71. Older Adults, People with Disabilities Need Help Amid Disasters (<https://www.fema.gov/blog/older-adults-people-disabilities-need-help-amid-disasters>)
72. Pajović-Šćepanović, R., Wendelin, S., Forneck, A., & Eder, R. (2019). Suitability of flavan-3-ol analysis to differentiate grapes from Vranac, Kratošija and Cabernet Sauvignon (*Vitis vinifera*L.) grown in Montenegro. *Australian Journal of Grape and Wine Research* (<https://doi.org/10.1111/ajgw.12406>)
73. Rafferty, J. P., & Pletcher, K. Japan earthquake and tsunami of 2011 | Facts & Death Toll. Encyclopedia Britannica. (<https://www.britannica.com/event/Japan-earthquake-and-tsunami-of-2011>)
74. Reconstruction Agency (<https://www.reconstruction.go.jp/english/topics/GEJE/>)
75. Reporter, G. S. South Sudan closes schools in preparation for 45C heatwave. *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2024/mar/18/south-sudan-closes-schools-in-preparation-for-45c-heatwave>)
76. Seattle Climate Action Plan, 2006 (https://icma.org/sites/default/files/7636_.pdf)
77. Seattle, a Climate of Change: Meeting the Kyoto Challenge (<https://www.broward.org/Climate/Documents/SeattleaClimateReport.pdf>)
78. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030 | UNDRR (<https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>)
79. Sharpe, I., & Davison, C. M. *Climate change, climate-related disasters and mental disorder in low- and middle-income countries: a scoping review*. (<https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-051908>)
80. Tan, H., Luo, Y., Wen, S., Liu, A., Li, S., Yang, T., & Sun, Z. “The effect of a disastrous flood on the quality of life in Dongting Lake area in China” – *Asia Pacific Journal of Public Health* (<https://doi.org/10.1177/101053950401600209>)
81. Tarixdə bu gün: Sirli Maas vadisi duman fəlakəti (<https://www.brusselstimes.com/820683/today-in-history-the-mysterious-meuse-valley-fog-disaster>)
82. Tarixin ən ölümcül vulkan püskürməsi, Becky Little (<https://www.history.com/news/the-deadliest-volcanic-eruption-in-history>)
83. The Intergovernmental Panel on Climate Change’s (IPCC) Sixth Assessment Report (AR6) (<https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>)
84. The Lancet Global Health, “Climate change and the right to health of people with disabilities” ([https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X\(21\)00542-8/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X(21)00542-8/fulltext))
85. The New York Times, “Official death toll from hajj pilgrimage climbs into the hundreds”, Emad M. and Lynsey C. (<https://www.nytimes.com/2024/06/21/world/middleeast/saudi-arabia-hajj-pilgrimage-heat-death.html>)
86. Tropik Resurslar İnstitutu, “Dünyaya laqeydlik: Deqradasiya desensitizasiyası və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli davranış” (<https://tri.yale.edu/tropical-resources/tropical-resources-vol-34/numb-world-degradation-desensitization-and>)
87. UNESCO, International Institute for Educational Planning, *Education sector analysis of South Sudan*

(https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000387120&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_73bb9372-6eb2-4593-9406-f7a33c2f66d5?_id=387120eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000387120/PDF/387120eng.pdf#p98)

88. UNICEF – “*Ten things you didn't know about malaria*” (<https://www.unicef.org/press-releases/ten-things-you-didnt-know-about-malaria>)
89. UNICEF – “*The impact of climate change on children in the Middle East and North Africa*” (<https://www.unicef.org/mena/reports/impact-climate-change-children-mena>)
90. United Nations Environment Programme, “*Emissions Gap Report 2023*” (<https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43922/EGR2023.pdf?sequence=3&isAllowed=y>)
91. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, “*The impact of climate change on the rights of persons with disabilities*” (<https://www.ohchr.org/en/climate-change/impact-climate-change-rights-persons-disabilities>)
92. United Nations Office for Disaster Risk Reduction, “*2023 global survey report on persons with disabilities and disasters*” (<https://www.undrr.org/media/90432/download?startDownload=20240905>)
93. United States of America. First Biennial Reporting Common Tabular Format (https://unfccc.int/sites/default/files/resource/usa_2014_v3.0_formatted.pdf)
94. Universal Declaration of Human Rights (<https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>)
95. World Health Organization: “*Household air pollution*” (https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/household-air-pollution-and-health?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw2ou2BhCCARIsANAwM2F_GwkH0hNXEJWVNA_7lhS71uh8A-EPj0eBshHZJ_Qpo2wXq_ZGgW0aAtx3EALw_wcB)
96. World Health Organization: “*Vector-borne diseases*” (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/vector-borne-diseases>)
97. World Resources Institute, “*Are Countries Providing Enough to the \$100 Billion Climate Finance Goal?*”, 07 October 2021 (<https://www.wri.org/insights/developed-countries-contributions-climate-finance-goal>)
98. Worster, D. (1979). *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s*. Oxford University Press
99. Ziyafət Əsgərov, “Konstitusiyə hüququ” dərslük, Bakı – 2011